

LÉNÁRT ANDRÁS

„Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon

A beszéd az emberi kommunikációban az információszerzés és -adás egyik legkézenfekvőbb módja. Ennek a rendkívül érzékletes kifejező rendszernek az egyetlen nagy hiányossága, hogy kizárólag jelen idejű közlésre alkalmas. Az elhangzott szövegek csak áttételesen, segédeszközök felhasználásával konzerválhatók. A valaha élő szövegeket fenntarthatta az orális emlékezet (néphagyomány, szájhagyomány, urbánus legendák stb.), vagy írásos formában rögzíthették az élőszóban megfogalmazott beszédeket.

A történelemtudomány azonban nemcsak a hangfelvétel-készítés és -tárolás egészen a huszadik század második feléig tartó technikai megoldatlansága miatt idegenkedett az élőbeszéd tudományos felhasználásától. A szubjektív, éppen ezért a történelmi tények elemzése szempontjából megbízhatatlan hitelességűnek tartott források azokon a perifériális területeken – például az indiánok, a kisebbségek, a munkásság története – törtek be a történetírásba, ahol írott források alig vagy egyáltalán nem születtek. A történelem *underdogjai* kutatásához elengedhetetlenül szükséges volt a szóbeli források használata, különben ezeknek a társadalmi rétegeknek az élet- és mentalitástörténetéről nem rendelkezünk semmiféle társadalomtörténeti tudással.¹ A múlt század második felében a magyarországi történelmi jellegű interjúkutatások a politikai tabutémákra, elsősorban az 1956-os forradalom és a soá történetének rekonstruálására irányultak, mivel a kapcsolódó írott dokumentumok jó része megsemmisült vagy hozzáférhetetlen maradt. Idővel világossá vált azonban, hogy az *oral history* alkalmazásával lehetetlen megválaszolni, mi is történt valójában a múltban, de az is problematikus, hogy a módszer nem igazán foglalkozik a megtörtént esemény és az emlékezés kapcsolatával.² Számos elméleti és gyakorlati kérdés izgatja ma is az *oral history* művelőit és az *oral historyt* tisztas távolról figyelőket: Mire jók a szubjektív források? Hiteles-e, amit az interjúalanyok mondanak? Hogyan ellenőrizhetők az állítások? Lehet-e általánosítani a következtetésekből? Hogyan lehet elérni és beszélgetésre bírni az embereket? Milyen feltételekkel szabad és érdemes felhasználni az elmondottakat? Ki írja le a kazettáról a szöveget? Mire kell figyelni a leiratok készítésénél? Hogyan archiváljuk a szövegeket? stb. A fenti nehézségek leküzdésére tett egyik kísérlet a hermeneutikai esetrekonstrukciós

¹ Rövid összefoglaló: Kovács Éva: Interjú módszerek és technikák. In: Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Szerk.: Kovács Éva. Budapest, 2007. 269–276.

² „A módszer nem reflektál (mert nem is kérdése) az emlékezet, az élmény és az egykori esemény közötti különbségre, azaz arra a folyamatra, ahogy a szubjektum – tudattalanul – a múltjából a „megörzendőt”, az „emlékezetre méltót” kiválasztja.” Kovács Éva: *Interjú módszerek és technikák*, 272.

elméletre épülő élettörténet-kutatás, amelynek komoly eredményei vannak Németországban, de a magyar társadalomtörténeti kutatásokat szinte érintetlenül hagyták.³

Magyarországon a társadalomtudományokban sok helyen használják az *oral history* megismerési módszert. Tanulmányomban nem célozom áttekinteni a könyvekben és szakcikkekben megjelenő hazai eredményeket.⁴ A magyarországi *oral history* historiográfiája helyett inkább a nagyobb, bár egyes esetekben elfeledett gyűjtemények interjúkészítési és feldolgozási gyakorlatáról írok, mivel az ő történetük megismerését legalább annyira fontosnak tartom a hazai *oral history* alkalmazásának jövőjét tekintve, mint az egyes tudományos projektek kutatási beszámolóit.

A továbbiakban a volt Párttörténeti Intézet Visszaemlékezés-gyűjtő Csoport (VEGY), az OSZK egyik osztálya, a Történelmi Interjúk Tára (TIT), az 1956-os Intézetben működő Oral History Archívum (OHA) és a Centropa Alapítvány történetének ismertetésével kívánom bemutatni a Magyarországon a szocialista korszakban, illetve a rendszerváltás után meghonosodott orális forráskészítés és -felhasználás gyakorlatát. Elemzésemben az elbeszélte történelem alacsony tudományos megbecsültségét és a lassú, olykor megtorpanó szemléletváltást, illetve a Centropa kapcsán egy újszerű gondolkodásmód megjelenését kívánom kiemelni. A téma kifejtéséhez a Politikátörténeti Intézet levéltárában a VEGY-ről fennmaradt anyagot és kiadványaikat, a TIT honlapjának adatait, a Hanák Gáborral készült sajtóriportokat, az OHA köteteket, az 1956-os Intézet évkönyveiben megjelent cikkeket, a 1956-os Intézet kiépítés alatt álló, egyelőre belső adatbázisát, valamint a Centropa honlapján található információkat használtam fel. A kronológiát betartva elsőként a VEGY megalakulásáról és működéséről, ezt követően a TIT, az OHA és a Centropa történetéről szólok.

1. Oral history a hivatalos történetírás szolgálatában a szocialista Magyarországon

A Visszaemlékezés-gyűjtő Csoport a Párttörténeti Intézetben

Alig fejeződött be a második világháború, a múlt feldolgozása azonnal megkezdődött. Az újjáépítési munkák megszervezése, a pártpolitikai küzdelmek és a hozzájuk kapcsolódó propagandatevékenység mellett és azzal összefüggésben a háborús bűnösöket felelősségre kellett vonni, a hősokeket pedig ki kellett tüntetni. Jogi és politikai szempontból égető szükség volt a tárgyi dokumentumok bemutatására vagy éppen eltüntetésükre. Amennyiben nem állt rendelkezésre írásos anyag, egymást igazoló tanúkat kellett segítségül hívni. Jobb híján szóbeli bizonyítás vagy cáfolás is elegendő volt, hogy az adott közösség befogadja vagy kirekessze az érintettet. A korábban illegálisan működő kommunista pártot (és későbbi kutatóit) különösen érzékenyen érintette, hogy a sikeres konspirációs tevékenység érdekében a terhelő dokumentumokat rendszerint megsemmisítették. Ennek következtében a tagok és szimpatizánsok csak titkos összekötőik együttműködésével igazolhatták magukat. Propagandaszinten azonban ez kevésnek bizonyulhatott, a mégoly színes mesélés sem hi-

³ Rosenthal, G.: *May 8th, 1945: The Biographical Meaning of a Historical Event*. International Journal of Oral History, 10 évf. (1989) 3. sz. 183–192.; Rosenthal, G.: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte, Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt–New York, 1995.; Schütze, F.: *Biographieforschung und narratives Interview*. Neue Praxis, 13. (1983) 283–294. Magyar nyelvű irodalom: Kovács Éva–Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*. Budapest, 2002. 61–78.

⁴ Annál is inkább, mert ezt már Tóth Eszter Zsófia, ha nem is a teljesség igényével, de áttekintette 2005-ben megjelent tanulmányában. Vö.: Tóth Eszter Zsófia: *Munkásság és oral history*. Múltunk, 50. évf. (2005) 4. sz. 78–99.

tette el mindenkivel, hogy a kommunisták bámulatos éleslátással hatékony ellenálló tevékenységet folytattak. A történelmi tettek kiszínezése és átírása ugyan nem okozhatott gondot a koncepciós perek, a sorozatos törvénytelenések idején, mégis rendkívül fontos volt az ellenállásban így-úgy résztvevők megszólaltatása. Az mindenestre nyilvánvaló lehetett, hogy a háború vége felé kevés kommunista párttag vett részt ellenállási akciókban, tehát azon kevesek érdemeit kellett felnagyítani, akik mégiscsak tettek valamit az ellenforradalmi és nyilas rendszer ellen. Ugyanakkor a Moszkvából hazaérkezett pártvezetés nem tartotta okos dolognak a háborút itthon átvészelők érdemeit túlságosan dicsőíteni.

A kommunista párt 1948-ban létrehozta a Munkásmozgalmi Intézetet, amelynek feladata a fellelhető dokumentumok összegyűjtése volt.⁵ Az anyaggyűjtés egyértelműen propagandacélokat szolgált, a párt legitimálását segítette. Így aztán a munkatársak kiválogatásánál nem a tudományos előélet játszott a legfontosabb szerepet, a lényeg a politikai megbízhatóság volt. Az 1957-ben Párttörténeti Intézetre keresztelt intézményt sokkal inkább pártszervnek, mintsem tudományos intézetnek tekintette a közvélemény. Az állandó gyanakvás légkörében korántsem volt mindegy, hogy milyen anyagok kerülnek a felsőbb pártkapcsolatokkal rendelkező munkatársak kezébe. Egy-egy feljegyzés, visszaemlékezés szellemiségét előnyös volt az éppen uralkodó politikai irányhoz igazítani. A koncepciós perek utáni személycserék megbolygathatták a különféle szövegek rendjét, sok életrajzot kellett átírni a kompromittálódás elkerülése érdekében. Az intézet fő gyűjtőköre a két világháború közötti munkásmozgalmi tevékenységre terjedt ki, de a századfordulós korszakról is születtek feldolgozások.

A Visszaemlékezés-gyűjtő Csoportot a Párttörténeti Intézet keretei között hivatalosan 1962-ben hozták létre. Az elsődleges cél a kínzó dokumentumhiány enyhítése volt: (párt)történészek számára akartak minél több forrást előállítani a magyarországi munkásmozgalmi történetére vonatkozóan. Az elkészített és az előírt feldolgozási-rendszerezési procedúrán átesett szövegektől remélték, hogy informatív, hiteles, ugyanakkor egyéni, olvasmányos elbeszéléseken keresztül beavatják a kutatókat a múlt rejtelmeibe. Az összegyűjtött anyagok pedig további értékekkel bírtak, megjelentetésük esetén oktatók és hallgatók egyaránt nagy haszonnal forgathatták a párttörténeti és iskolai képzéseken.⁶ A másodlagos cél tehát a „játékos tanítás” volt, olyan igaz történetek közreadása, amelyek a szemtanúk elbeszélésének köszönhetően egyéni zamatot adtak a különböző történeti események (pártalakítás, tüntetésszervezés, szabotázsakciók stb.) egyéb esetben száraz taglalásának.

„Az emlékirat, a visszaemlékezés értékes irodalmi termék. Sokféle műfajhoz hasonlít, de egyikkel sem azonos: politikai célzatú, tanító szándékú; mondanivalója a történeti publicisztikához közelíti, színes ábrázolásmódja, életközelsége a szépirodalomhoz. Szemtanúk vallomása, tehát történeti forrás, de mert szubjektív, olykor egyoldalú, néha felületes is, felhasználóitól a szokottnál is alaposabb kritikát kíván. Legnagyobb értéke, hogy éppen azt nyújtja, amit a történetíró még a beleélés nagy készségével, a művész ihlettségével sem rekonstruálhat teljesen: a régmúlt kor levegőjét, embereinek érzés- és gondolatvilágát,

⁵ A Munkásmozgalmi Intézetről és utódjáról, a Párttörténeti Intézetről bővebben: *Kerekasztal-beszélgetés az Intézet múltjáról, jelenéről, jövőjéről létrehozásának 50. évfordulóján*. Múltunk, 44. évf. (1999) 1. sz. 202–215.

⁶ Hasonlatosan az iskolai ünnepélyek lebonyolításához kiadott segédanyagokhoz, melyek komplett ünnepi műsorokat, daljátékokat tartalmaztak részletes szereposztással stb.

életmódját és mindennapi szokásait.”⁷ Ahogy a Tanúságtevők című sorozat első kötetének bevezető tanulmánya ezen sorai jelzik, a visszaemlékezés nagy előnye egyben a hátránya is. A szubjektivitás, valamint a forma szépirodalmi magasságokba repíti, ahol sajnos éppen ezért megperzselődhet az igazság fényében, és könnyen visszazuhanhat a józanság szilárd, de unalmas talajára. Történeti forrás is, meg nem is. Nem árt az óvatosság, a felhasználó nem szabad, hogy minden történetet készpénznek vegyen, az olvasás a „szokottnál is alaposabb kritikát kíván”. Mindenestre, habár forrásértékük kétséges, a történészek számára mégis tanulságos lehet a más úton szerzett információkat összevetni és kiegészíteni a visszaemlékezésekkel. Sőt, már a megkérdezettek körének kiválasztásában is szerepet játszottak a „korszakos” munkatársak, akik szakértelmükkel az előkészítésben és egy-egy esemény tisztázásában segítették a csoport munkáját.

A legfontosabb célcsoport a munkásmozgalom sűrűjében tevékenykedő egykori „harcosok” voltak. A második kategóriába a munkásmozgalom szimpatizánsait, a harmadikba pedig, némi megszorítással, polgári politikusokat soroltak. Egy 1964-es tervben sürgősségi szempontból az érintettek egészségi állapotát is figyelembe vették. Néhány példa a hármas kategorizációra:

1. csoport: egészségi állapot vagy az intézet aktuális, már megkezdett munkája miatt sürgős személyek (Andics Erzsébet, Apró Antal, Friss István, Gyenes Antal, Kádár János stb.)

2. csoport: fontos, de nem olyan sürgős személyek (Bakó Ágnes, Bakonyi Sebestyén Endre, Barcs Sándor, Csendes Károly, Darvas József, Fock Jenő, Gobbi Hilda, Kelen Béla, Petrák Ferenc stb.)

3. csoport: polgári politikusok (Dálnoki Miklós Béla, ifj. Tildy Zoltán, Varga József, Vass Henrik [sic!] stb.)⁸

Az előre megállapított visszaemlékezés-felvételi tervet rendszerint nem tudták tartani, mert a szervezés és a megvalósítás jóval több időbe telt, mint azt az első években gondolták. Mindazonáltal a kezdeti időszakban özönlöttek a visszaemlékezések, egy év alatt 104 magános és 38 gyorsírásba mondott visszaemlékezés készült. Ehhez jöttek még az önállóan beküldött írások.⁹ Nagy fegyelemről vagy lelkesedésről tanúskodik, hogy a Régi Párttagok Bizottsága felhívására 1376 visszaemlékezés érkezett, ebből 517-et feldolgoztak és leadtak a központi Pártarchívumba.

Az örvendetes gyarapodást ugyanakkor beárnyékolta, hogy a visszaemlékezések sokszor nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket: a kerületi és megyei anyagok több mint 60%-át értéktelennek ítélték, mert a helyi pártszervek válogatás nélkül küldték tovább a kötelességszerűen megírt szövegeket.¹⁰ Az értéket az események történeti fontossága, a megfogalmazás színvonala és leginkább a valóságtartalma alapján lehetett lemérni. A legnagyobb gond Leninnel volt. A mozgalom veteránjai ugyanis előszeretettel jelenítették meg magukat a legendás vezér társaságában, holott Lenin valójában csak kevés magyar emigránst láthatott, és még szűkebb volt azoknak a köre, akikkel direkt kontaktust teremthetett. Ennek dacára szép számmal érkeztek olyan visszaemlékezések, melyekben Lenin megbízá-

⁷ S. Vince Edit: *Bevezető tanulmány a Tanúságtevők c. sorozat első kötetéhez*. In: Vál. szerk. Petrák Katalin: *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868–1905*. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Nagy Eta, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1974. 5.

⁸ Párttörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 280 f./ V.e.gy. 3.ő.e., 14. lap

⁹ Jelentősebbeknek tartották: Pavlik (Politzer Géza), Goldfinger Ágoston, Károlyi Mihályné, Domokos József, Glass Ila, Révész Géza, Orosz Nándor, Hajdu János, Szántó Rezső, Gönczi Jenő, Justus Pál, Szakasisz Árpád visszaemlékezéseit. PIL 280 f./ V.e.gy. 2.ő.e. 7. lap

¹⁰ PIL 280 f./ V.e.gy. 2.ő.e.

sából teljesítettek fontos küldetéseket a magyar kommunisták. Az ilyen visszaemlékezéseket a gyűjtők komolytalannak ítélték, és az értéktelen, de megtartandó csoportba számították.¹¹

Petrák Katalin, a VEGY vezetője 1975-ben, majd 1980-ban is megjelentette módszertani elgondolásainak összegzését.¹² E kéziratból és a levéltári forrásokból könnyen felvázolható, milyen technikákkal éltek a gyűjtők. Először is, a mai *terminus technicus*tól eltérően egyszerűen sem használja az *interjú* szót, helyette a visszaemlékezés, illetve a memoár, emlékirat kifejezéseket részesíti előnyben. A visszaemlékezést olyan önéletrajzi írásnak tekinti, amely rendszerint viszonylag rövid és száraz, és csak az egyén életére, annak egy-egy kiemelkedően fontos eseményére koncentrál. A memoárok ezzel szemben fontos (tehát kompetens) emberek információgazdag, hosszú, beavató típusú írásai.¹³ Magas pozícióban lévő, a nagy politikában is szerephez jutó emberekkel memoárokat, a helyi érdekeltségű, kisebb jelentőségű mozgalmárokkal visszaemlékezéseket kellett felvenni vagy íratni. Úgy tűnik, a gyűjtők nem tételeztek komoly különbséget a 1. saját készítéséből, 2. felkérésre, de önállóan írt, 3. készítővel felvett, majd leírt szövegek között. Ez annak tudható be, hogy a cél egy megszerkesztett, kronologikusan rendezett szöveg levéltári elhelyezése volt, amely szöveget szerencsés esetben nyílt közlésre is bocsátanak. Ilyen értelemben a letisztázott visszaemlékezések a nagy különbségek dacára homogenizálódtak. A gyűjtőket leginkább az zavarta, ha a szövegek túlzottan szárazra és tömörre sikeredtek, ami egyébként sokszor előfordulhatott, hiszen gyakran előre összeállított kérdéssorra válaszoltak a megkérdezettek. A visszaemlékezők kiválasztásáról már esett szó, kiegészítésül mégis meg kell jegyeznünk, hogy eleinte ebből is bizalmi kérdést kreáltak. A második világháború magyarországi lezárásának 20. évfordulójára megjelentetett gyűjteményes kötet előkészületei során úgy találták, hogy a szóba jöhető személyek „alapnévsorának” összeállítását a központi nyilvántartásból csakis a pártközpontban végezhetik el.¹⁴ Emellett minden időben nagy figyelmet szenteltek a *Szocialista Hazáért* érdemrenddel kitüntetetteknek mint potenciális visszaemlékezőknek.

Miután kiszemelték a soron következő visszaemlékezőt, a felvevőnek fel kellett készülni és a leírt életrajzi vázlat alapján eldönteni, hogy teljes életutat akar megörökíteni, vagy csak egyes témákat kíván érinteni. Ezek után telefonon vagy levélben beszélték meg a részleteket – elküldjék-e előre a kérdéseket vagy sem, magnóba vagy gyorsírásba mondják-e az emlékeket?

A siker érdekében érdemesnek találták alkalmazkodni az illetőhöz. A tapasztalat azt mutatta, hogy jobb, ha visszaemlékezés több alkalommal készül, mivel így nagyobb az esély a jó kapcsolat kialakításához. Továbbá jó érzékkel megfigyelték, hogy sokszor a mindennapi dolgok, problémák megbeszélése vezethet a zárkózott szívekhez. A beszélgetőpartnerek közti bizalom természetesen már ekkor is kulcsfontosságú volt: „Nem szabad, hogy a visszaemlékezés-felvétel rendőrségi vallatásra vagy más hivatalos jellegű nyilatkozatra ha-

¹¹ A használhatatlannak ítélt anyagok listáját külön füzetben vezették, arra az esetre is felkészülve, ha netán az adatközlő kiegészítő információval akarja ellátni korábban elkészült visszaemlékezését, akkor oda tudják adni neki a leadott változatot. Petrák Katalin: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*. Kézirat gyanánt, Budapest, 1975.

¹² Petrák: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*, id. mű

¹³ Petrák: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*, 41–42.

¹⁴ Lányi Ernőné – Nagy Eta – Petrák Katalin (összeáll. és szerk.): *A szabadság hajnalán* Közread. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Budapest, Kossuth, 1965, 393 p. PIL 280 f./V.e.gy. 2.ő.e.

sonlítson [...] Ha vitára kerülne sor, vigyázzunk arra, nehogy a visszaemlékező úgy érezze, hogy véleménye kinyilvánításából neki baja támadhat.”¹⁵

Vitathatatlan, hogy jó felvételhez nagyfokú bizalom is szükséges a felvevő és az emlékező között. A VEGY munkatársai e téren azonban különösen nehéz helyzetben lehettek, hiszen ők végső soron a párt megbízásából tevékenykedtek, így valójában a megkeresettek nem áltathatták magukat azzal, hogy az esetlegesen kiadott titkok nem jutnak az illetékesek tudtára. Maga a hivatal jött el hozzájuk, még ha szelídített formában is, ezért a hivatalos álláspontnak megfelelően volt célszerű viselkedni. Az emberekben nyilvánvalóan mindig dolgozik a megfelelés kényszere a kérdezőkkel szemben, de ebben az extrém esetben feltehetően fokozottan jelentkezett az elképzelt elvárásoknak való megfelelési igyekezet. A kérdezők őszinte válaszokért, jobban mondvá igaz történetekért szálltak csatába, az eredmény azonban gyakran nem igazolhatta a reményeket. A visszaemlékezők sokszor biztonsági okokból sablonos válaszokat adtak, mert kötelességből végrehajtandó párt- vagy társadalmi feladatnak tekinthették az emlékezést. Többek között ezért született olyan sok hasznavehetetlen anyag. A helyzet fonáságára egyébként idejekorán felhívta a VEGY munkatársainak figyelmét Karsai Elek történész-levéltáros: „Tudomásul kell venni, hogy ha Párt-történeti Intézetnek adnak visszaemlékezést az emberek, felvesznek egy bizonyos magatartást, a család megbeszéli, hogy mi kerülhet ki. [...] Ez benne a legjobb, ha olyan pillanatilag el tud jutni, mikor a cenzúra megszűnik, mikor simán, akadálytalanul beszél. Mikor kérdezzünk [ti. előre megírt és átadott kérdésekkel], ő felel, s az emlékeit *nem* akkor mondja el.” [kiemelés, L. A.]¹⁶

Az így vagy úgy elkészült felvételeket többszöri egyeztetés során kellett javítani. Ebben a folyamatban a felvevő és visszaemlékező mellett a történész-szakértő is szerepet kaphatott. A cél egy olyan időrendben elbeszélrt szöveg volt, amelyben nincs tárgyi tévedés, magyartalan megfogalmazás, felesleges ismétlés vagy befejezetlen mondat, ugyanakkor az egyedi stílusjegyek megtartásával mégis karakteres és izgalmas. A feltett kérdéseket – a módszertani instrukciók alapján – ki lehet hagyni, csak ott érdemes megtartani, ahová a felvevő szerint értelemszerűen kívánczik. Ha a készítők nem a fentiek szerint járnak el, akkor „tapasztalatunk szerint sok esetben az illető nem ismerné el magáénak, és nem küldené vissza aláírásával hitelesítve gyűjteményünk számára”.¹⁷

Az élőbeszéd írásban történő megjelenítése valóban sokkolóan tud hatni az elbeszélőkre, mégsem azt tartjuk azonban a probléma kezelése legmegfelelőbb módjának, ha az egész szöveget gondosan megszerkesztjük, és az olvasó számára könnyen fogyaszthatóvá varázsoljuk. Mivel a VEGY munkájában a történeti forrás gyártása és gondos elraktározása volt a legfőbb kívánalom, a szövegek újraalkotása nem okozott szakmai-módszertani feszültséget. Egy 1965-ben tartott tanácskozáson, melynek témája a visszaemlékezés-gyűjtés kérdéseinek megvitatása volt, hangzott el az a kisebbségi álláspont, ami a szövegszerkesztéssel szemben érvelt. Mivel az elbeszélrt szövegek kezeléséről máig sincs az *oral history* művelők között egységesen elfogadott nézet, nem érdektelen Karsai Elek véleményét szó szerint idézni: „... lehet, hogy bizonyos dolgokban téved a visszaemlékező, de nem ez a lényeg, hanem az, hogy a kor történelmi levegőjét tükrözi az anyag. Őszintén szólva, nagyon viszolygok, hogy egy visszaemlékezési anyagot megszerkesszek. Első, hogy ami visszaemlékezésképpen lerögzítésre kerül, az változatlan maradjon, az első példány az szent és sért-

¹⁵ Petrák: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*, 45.

¹⁶ Jegyzőkönyv az 1965. máj. 9-i Visszaemlékezés-gyűjtés Csoport tapasztalatcsere értekezletéről. PIL 280 f./ V.e.gy. 4.ö.e. 47. lap

¹⁷ Petrák: *A visszaemlékezés-gyűjtés módszertanáról*. 50.

hetetlen, senki hozzá nem nyúlhat. Lehet, hogy nekem ebben valami nem tetszik, ismétlések vannak, de ha húszszor meghallgatom, valami kezd derengeni.”¹⁸

Jó eljárásnak tartjuk viszont, hogy a visszaemlékezések mellé – igaz, csak a fontosabb személyeknél – külön bizalmas feljegyzéseket csatoltak, melyekben leírták a felvételkészítés körülményeit, valamint hogy mire nem emlékezett, magától mondta-e el a történetet, elhangzott-e konkrét kérdés a tárgyban stb.

A publikálásnál természetesen még erősebb a kontroll, hiszen tárgyi tévedéstől mentes irodalmi jellegű szöveg megjelenítése a cél. Megfigyelhető, hogy leginkább az évfordulós készülődés motiválta kötetek kiadására a VEGY munkatársait. Az abszolút viszonyítási pont 1945 volt, de gondosan ügyeltek 1917 (szovjet forradalom) és 1919 kerek évfordulóira is. Ahogy ilyenkor a sajtóban megélenkült az érdeklődés a történeti események iránt, úgy a VEGY is igyekezett kitenni magáért. Egy-egy életpálya vagy esemény bemutatására gyakran újságokban és folyóiratokban került sor, de hosszú előkészítést követően számos gyűjteményes kötet is megjelent.¹⁹ A legillusztrisabb kiadvány kétségtelenül a *Tanúságtevők* sorozat

¹⁸ Jegyzőkönyv az 1965. máj. 9-i Visszaemlékezés-gyűjtés csoport tapasztalatcsere értekezletéről. PIL 280 f./ V.e.gy. 4. ő.e. 46. lap

¹⁹ A VEGY gondozásában megjelent kötetek nem teljes listája: *A szabadság hajnalán* (Összeáll. és szerk. Lányi Ernőné, Nagy Eta, Petrák Katalin. Előszó: Bakó Ágnes) Közread. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Budapest, 1965, 393 old.; *Szabadság, te szülj nekem rendet!* (Összeáll: Nagy Eta, Petrák Katalin) Közread. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Budapest, 1970. 286 old.; *Harcainkra emlékeziünk*. Visszaemlékezések a munkásmozgalm Szolnok megyei történetéből 1905–1949. (Vál: Petrák Katalin, szerk: Győri Tibor) Szolnok, 1975.; *Közös úton*. Visszaemlékezések a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kialakulásának és fejlődésének Szolnok megyei történetéről. A visszaemlékezéseket gyűjtötték: Ács Irén, Győri Tibor, Petrák Katalin. Szerkesztette: Petrák Katalin. Szolnok, 1980.;

Sorsfordító évek Zalában. Visszaemlékezések az 1945–1948-as évekre. Vál. és szerk: Petrák Katalin – Tóth Lászlóné. Zalaegerszeg 1985.; *Kun Béla a kortársak nevében*. Vál. és szerk: Petrák Katalin. Budapest, 1986.

Angyalföld munkásmozgalmak története, 1867–1958. Szerzők: Erényi Tibor, Pintér István, Perlaki Gyuláné, Petrák Katalin, Szabó Ágnes, Strassenreiter Erzsébet. Szerk: Petrák Katalin. MSZMP XIII. ker. Bizottsága, 1988.

Elődeink, példaképeink. Életrajzgyűjtemény. Életrajzokat írták: Ács Irén, Ikladi Éva, Molnár Margit, Petrák Katalin, Pintér István, Szabó Ágnes. Szerk: Petrák Katalin. 1985.

TANÚSÁGTEVŐK SOROZAT

1. kötet. *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalm történetéből 1868–1905*. Vál., szerk. Petrák Katalin. Bev. S. Vincze Edit. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Nagy Eta, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1974.

2. kötet. *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalm történetéből 1905–1918*. Vál., szerk. Petrák Katalin, bev. Kende János. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Nagy Eta, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1976.

3/a. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalm történetéből*. Magyarok a Nagy Október győzelméért 1917–1921. Vál. és szerk. Milei György és Petrák Katalin. Bev. Milei György. Jegyzetek: Milei György és Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Milei György, Nagy Eta, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1977.

3/b. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Bev. és jegyzet: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1978.

4/a. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalm történetéből 1919–1933*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Nyers Ilona, Petrák Katalin. Budapest, 1981.

lett. A magyarországi munkásmozgalom történetét taglaló kötetek szerkezete nagyon hasonlóan épült fel. Az adott korszakot munkásmozgalmi szempontból bemutató szakértői bevezető után sorakozik a 25–30 visszaemlékezés, amelyek elé rövid életrajzot is írtak a szerkesztők. A kötetek végén pedig névmutató segíti a tájékozódást. Utólag úgy tűnik számunkra, hogy ezen kiadványok népszerűsége biztosította a VEGY fennmaradását. A tudományos felhasználhatóságát illetően a történészek időről-időre kételkedtek, de a tömegigények kielégítésére, pártvonalon és az oktatásban egyaránt, mindenképpen megfelelőnek bizonyultak.

A hatvanas évek végétől az egész visszaemlékezés-gyűjtés össznépi programmá terebélyesedett, és a helytörténetírás foglyává vált.²⁰ Az ötvenes évektől távolodva, a Kádár-rendszer megszilárdulása után pontosan kalibrálhatóvá vált, hogy mit és hogyan szabad elmesélni. Mind a hatalom részéről, mind az emberekben oldódott a politikai megtorlóhullámokat követő feszültség. A félelmet elővigyázatosság váltotta fel, ami viszont már nem gátolta, hogy a „hősi” múltat kicsit infantilizálva kikérdezzék a kortanukat. Kisúttörőktől kezdve, főiskolai és egyetemi önképzőkörökön és KISZ szervezeteken keresztül, nyugdíjas- és veteránklubok óriási lelkesedéssel, ámde nem kevés dilettantizmussal vetették magukat lakóhelyük történetének feltárásába. Az események a helyi munkásmozgalmi legendák körül játszódtak. A VEGY munkatársai úgy próbáltak rendet vágni a beözönlő, utóbb használhatatlannak minősített anyagok között, hogy megyei szinten képzéseket tartottak a helyi illetékes pártlevéltárak és archívumok munkatársainak. A városi vagy megyei PB és agit.-prop. osztály munkatársai bevonásával a helyi évfordulós gyűjteményes kötetek összeállításában is segítettek.

Egyéb munkásmozgalom-történeti kutatások

A hazai munkásmozgalom történeti feldolgozásával hivatalosan megbízott intézmény, a Párttörténeti Intézet gyűjtő munkája mellett, hol annak szakmai felügyeletével, hol önállóan, helyi kezdeményezésre más társadalmi szervezetek is rögzítettek beszélgetéseket a század tanúival, egy-egy fontosnak tartott esemény részeseivel. Az emlékgyűjtés rendszerint a helyi emlékezetőrzés és reprezentálás – legyen szó iskolai megemlékezésekről vagy szoboravatásról – egyik sajátos kiegészítő, adott esetben előkészítő tevékenysége lehetett. A munkásmozgalom emlékezetét azonban nem mindenhol sikerült a felsőbb hatóságoknak

4/b. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1933–1941*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Bev. Pintér István. Jegyzet: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Petrák Katalin. Budapest, 1984.

4/c. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1941–1947*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Bev. Pintér István. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Petrák Katalin. Budapest, 1985.

4/d. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1919–1944*. Vál. és szerk. Petrák Katalin. Bev. Szabó Ágnes. Jegyzetek: Petrák Katalin. Életrajzok: Ács Irén, Molnár Margit, Petrák Katalin. Budapest, 1988.

5. kötet *Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1944–1948*. Vál. és szerk. Nagy Eta és Petrák Katalin. Ber. Zsilák András. Életrajzok és jegyzetek: Nagy Eta és Petrák Katalin. Budapest, 1975.

²⁰ Az *oral history* mint újfajta viszony a történelemhez nemcsak a szocialista országokban, hanem éppenséggel Nyugat-Európában is divatos megközelítéssé vált a nyolcvanas években. Paul Thompson a történelem demokratikusabbá, élményszerűbbé válását látta a lakókörnyezet múltjának elmesélésében, vagy például az NSZK-ban az ún. Gescichtswerkstattok szolgálták a náci múlt kiscsoportos kibeszélésére, feldolgozására.

tetsző módon bemutatni: „Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1969. szeptember 16-i állásfoglalása megerősítette, hogy önálló múzeumokat és emlékhelyeket csak kiemelkedő jelentőségű személyekről vagy történelmi eseményekről célszerű létrehozni. Helyesli a helyi hagyományok ápolását, de felhívta a figyelmet a kezdeményezések megalapozottságára, valamint az idevonatkozó állásfoglalás és állami utasítások betartására. A már létező, de a megfelelő színvonalú működtetést nélkülöző emlékhelyeket célszerű megszüntetni, és az eseményről vagy személyiségről más formában (pl. szobor felállítása, emléktábla elhelyezése, utca elnevezése, az emlékanyag múzeumban történő elhelyezése stb.) kell megemlékezni.”²¹

Úgy látszik, egyes helyi emlékezeti formák annyira elborzasztották a vezető kultúrpolitikusokat, hogy jobbnak látták a már működő emlékhelyek bezárását. Utólag csak sejthetjük, hogy a színvonalalannak ítélt emlékhelyek életszerűen tükrözték a helyi kulturális viszonyokat, mentális képzeteket, amelyek szándékukon kívül ellentétesek lehettek a hatalmi elvárásokkal. Az agitációs és propaganda bizottság határozatában a fent idézett megállapítások után a következő állt: „A megyei pártbizottságok és a Kulturális Minisztérium ösztönözzék a megyei múzeumokat a munkásmozgalmi emlékanyag gyűjtésének meggyorsítására és azok komplex, lehetőség szerint teljes korszakokat felölelő bemutatására. Biztosítsák, hogy egyes személyiségek tiszteletére létesítendő emlékmúzeumra csak rendkívül indokolt esetben tegyenek javaslatot; a már meglévőket közösen vizsgálják felül, és ahol ez szükségesnek mutatkozik, együttesen tegyenek javaslatot megszüntetésére.” Feltehetően erre, szám szerint az ötödik határozati pontra hivatkozott Ságvári Ágnes, a Budapest Főváros Levéltárának (BFL) igazgatója, amikor a rendszeres visszaemlékezés-gyűjtés érdekében a levéltárak és egyéb szervek összefogására szólított fel: „Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság határozatot hozott a visszaemlékezések szervezett gyűjtésére. Az egyes levéltárak alkalmanként és ugyancsak korlátozott lehetőségek közepette végzik e nagyfontosságú munkát. Nem lenne megnyugtatóbb valamely központi elképzelés kimunkálása s annak más intézményekkel történő egyeztetése? A VI. ötéves terv időszakában erőnk függvényében az MSZMP Budapesti Pártbizottságának Archívumával együttesen kidolgozzuk javaslatunkat az utolsó 40 évet láttató visszaemlékezések felvételének metódusára.”²²

A visszaemlékezések szisztematikus gyűjtésére vonatkozó javaslatról nincs dokumentumunk, de a BFL népi demokratikus országok osztálya munkatársai valóban készítették interjúkat. A visszaemlékezés-gyűjtési program minden bizonnyal a korábbi években zajló kutatás eredményeire is támaszkodhatott. 1980-ban jelent meg Halasi László szerkesztésében a *Budapesti Közéleti Névmutató 1945–1950* című kiadvány. A kötetben a budapesti Nemzeti Bizottságok és Népfrentbizottságok egykori tagjainak életrajzi adatait gyűjtötték össze. A szerkesztő a könyv megjelentetését így indokolta: „Ahhoz, hogy a szocialista Budapest politikai és igazgatási életét megalapozó korról hiteles képet kapjunk, szükségesnek láttuk ezen kiadványtípus közrebecsátását is. A felszabadulástól a nagybudapesti tanácsok megalakulásáig terjedő korszak megismertetéséhez ezúttal a fővárosból és a környékről a korszak szereplőinek meghatározott csoportját hívjuk tanúként.” A lexikonszerű, „budapesti Ki Kicsoda? 1945–1950” szócikkei, azaz az életrajzi adatok lényegében a szóban forgó

²¹ Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a munkásmozgalmi emlékek megőrzéséről, 1975. december 23. MSZMP határozatai és dokumentumai. 1975–1980. Szerk.: Vass Henrik. Budapest, 1983. 140.

²² Ságvári Ágnes: *Budapest Főváros Levéltárának nehézségei és problémái a levéltári munka során*. In: Gáspár Ferenc (szerk. biz. elnöke): *Budapest Főváros Levéltára Közleményei*. Budapest, 1979. 19.

öt évre korlátozódtak, közismert személyeknél azonban néhány kiegészítő adatot is feltüntettek – furcsa módon nagy hangsúlyt fektettek a rangosabb kitüntetések felsorolására. A kiadvány külön érdekessége, hogy az adatgyűjtést sokszor segítették a hozzátartozók, a volt munkatársak, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, az MSZMP Budapesti PB Archívuma, az MSZMP kerületi bizottságainak illetékesei és a Hazafias Népfront helyi szervezetei. A felmérés során mintegy 2500 kérdőívet küldtek ki, sok esetben személyesen beszélgettek el a volt bizottsági tagokkal. A kötet Sarlós István, az MSZMP PB tagja és a HNF Országos Tanácsa elnökének előszava ellenére visszhangtalan maradt. A Nemzeti Bizottságok egykori tagjai és hozzátartozói talán örömmel találták meg nevüket a lajstromban, tudományos igényű elemzés azonban nem született a kötet nyomán. A sok különféle ember megkeresése, a beszélgetések tapasztalatai viszont lökést adhattak részletesebben elmesélt élettörténetek gyűjtéséhez.

Az 1981 végén elkezdett visszaemlékezés-gyűjtő program a tervezett Budapest története VI. kötet előmunkálataiba illeszkedett. A felkészülésről, a technikai lebonyolításról, módszertani problémákról és a kérdezők személyéről szinte semmit nem tudunk. A négy nagyobb dobozt megtöltő anyagot ezzel szemben a BFL-ben megőrizték, és a kutatók rendelkezésére bocsátják.²³ A hetvenhat jegyzékbe vett visszaemlékezésből háromnak nyoma veszett ugyan, a nehézséget mégis inkább az interjúkészítők feltüntetésének, illetve a programhoz kapcsolódó segédanyagoknak a teljes hiánya jelenti. Az anyag meglehetősen vegyes, néhány oldalas tömör válaszadástól a több órás visszaemlékezésig minden előfordul.²⁴ A kérdező, saját meghatározásukkal: a riporter tizenegy esetben Faludiné Szita Margit újságíró volt, aki nem tartozott a BFL állományába.²⁵ A dialógusos visszaemlékezéseknél egyéb támpont híján lehetetlen azonosítani az R-rel jelölt kérdezőt. A többi legépelte visszaemlékezésnél vagy kérdések alapján összeállított önéletrajz olvashatunk, vagy pedig csupán egy-egy kiemelkedőnek vélt esemény taglalásában merül ki a visszaemlékezés. Az áttekintett visszaemlékezések az életpályát követő kronologikus rendben haladnak, különleges figyelmet szentelve a voltaképpen kulcstémának, a budapesti városvezetésben betöltött közéleti szerepnek.

A sikeres, feltárulkozó beszélgetések egyik legfontosabb záloga a kérdező és a válaszoló közt kialakult bizalom. Az alább idézett, az egyik interjú lezáró párbeszéd mutatja, hogy a felek közti bizalom nemcsak az interjú szituáció megteremtéséhez és fenntartásához szükséges, hanem az elkészült interjút is csak a megállapított feltételek szerint szabad felhasználni.

„S: A kérésem az, hogy feltétlenül [bizalmasan kezeljék], mert hát az én életem, hát egy ember élete, ez egy kicsi pont a társadalom egészéhez mérten. Mégis, az életem, azért úgy érzem, hogy vannak olyan epizódjai, olyan vonásai, amelyek vagy a párt belső ügyeire tartoznak, vagy az állam belső dolgaira tartoznak. Tehát kérem én is a kérdés bizalmas kezelését, és azt kérem, hogy azért óhatatlanul ismétlések vannak. Ahol ilyen van ...

R: Ettől el fogunk tekinteni ... nem kell kihagyni, mert ez az eredetiben, ez egy beszélgetés. Ez nem egy írott mű. Egy beszélgetés. Ahol szükségképpen visszakanyarodások is

²³ A visszaemlékezések a Budapest Főváros Levéltára XV. 9. Kéziratok gyűjteménye d 4. Visszaemlékezések gyűjteménye 1–76. jelzet alatt található. Köszönet illeti Gajáry István főlevéltárost, aki táblázatos formában kijegyeztelte az interjúk alapadatait.

²⁴ Ez a terjedelmi és minőségi egyenetlenség a Párttörténeti Intézet Visszaemlékezés-gyűjtő Csoport anyagaival rokonítja a gyűjteményt.

²⁵ Rainer M. János személyes közlése.

vannak. Ami nem zavar, ami a fő gondolatmenettől nem térít el mégsem. Én azt hiszem, hogy ezt nyugodtan hagyhatjuk úgy. Így természetes.

S: Nekem annyiban volt jó, hogy más területekről is kéri, hogy már [a dokumentumban olvashatatlan szó] éve, hogy meg kellene csinálni ezeket a dolgokat.

R: A Párttörténeti Intézetre gondol?

S: A Párttörténeti Intézet. Én eddig nem rossz szándékkal, de mindig annyi dolgom volt. Mondtam, hogy majd, majd. Visszatérünk erre. Mert kedves, rendes elvtársak akarják ezt megcsinálni velem. [...] és hát egy kicsit meglepetéssel ért ez a dolog ..., hogy most bizony össze kell szednem ezeket a dolgokat. És hát itt a három beszélgetésnél, úgy érzem, hogy sikerült.”²⁶

Nem tudjuk, hogy a készítőik miben állapodtak meg a visszaemlékezőkkel. A Perczel Károly interjú fedőlapján lévő figyelmeztetés „*Javítás előtti példány nem hiteles!*” arra enged következtetni, hogy a magnóra vett interjúk legépelet változatát javításra visszakapták az interjúalanyok, bár egy név alatt nem találtunk különböző – javított és javítatlan – változatokat. Az interjúalany részéről itt is megjelenik az igény az elmondott szöveg alakítására, stilisztikai kiigazítására, egyszerűen az írott szöveg birtoklására. A kérdező szinte meglepő magabiztossággal hárítja el az interjúalany preventív próbálkozását. Fő érve, hogy a beszélgetést ne tekintsék írott műnek, megítélésem szerint a mai napig helytálló. A folytatásról nincsen pontos ismeretünk, a hat évvel később publikált részletek a szerkesztői intencióknak megfelelően stilizáltak jelentek meg. A több mint hetven visszaemlékezésből ugyanis a levéltár évkönyveiben két alkalommal, 1984-ben és 1988-ban életrajzi annotáció csatolásával négy-négy részletet tettek közzé.²⁷ Az első megjelenéshez Rainer M. János írt bevezetőt, a második válogatásnál már nem törekedtek kontextusba helyezni a közreadott interjúrészleteket. A tömör összefoglalóból kiderül, hogy a megjelentetéskor az egész életpályát átfogó visszaemlékezésekből az 1945 előtti részeket terjedelmi okokból kihagyták, és a városvezetésben betöltött, közéleti szerepre koncentráltak: „Igyekeztünk a városvezetés minden lehetséges területéről jellemző részleteket kiemelni. Ez természetesen nem sikerülhetett, számos vonatkozás, személy stb. kimaradt. Ugyanakkor a főváros igazgatása, problémái ezer szállal kapcsolódtak a korszak országos kérdéseire is – a válogatás során ezt is igyekeztünk érzékeltetni. A szerkesztés során apróbb stílári változtatásokat eszközöltünk, hogy az élőbeszéd redundáns fordulatai ne terheljék az olvasót. A személyiségre, szemléletre jellemző beszédstílust viszont igyekeztünk megőrizni. Az apróbb (stílári, nyelvhelyességi, pontosítást szolgáló stb.) változtatásokat külön nem jeleztük. Ahol csak mód volt rá, kiiktattuk a szövegből az interjú-feltevő kérdéseit – ezt sem jelöltük külön.”²⁸

A közreadás szempontjai megfelelnek a korabeli elvárásoknak. Az írásba foglalt szöveg hagyományának szabályait követve, az élőbeszéd „helytelenségeit” korrigálva tárták az olvasó elé a közéleti munkára vonatkozó interjúrészleteket. A párbeszédes formát lehetőség szerint kiiktatták – talán mert így további helyet, értékes, „információban gazdag” bekezdéseket nyerhettek, és talán egy fókuszról, egyes szám első személyben komolyabbnak, tu-

²⁶ BFL XV. 9. d4/1. 241–242. Faludiné Szita Margit

²⁷ 1985-ben Goda Gábor, Fischer József, Perczel Károly, Nezvál Ferenc visszaemlékezéseiből, 1988-ban Csehek Ferencné, Suhajda József, Kertész István, Petri Miklós visszaemlékezéseiből jelentek meg részletek. A kötetek adatai: Szekeres József – Rainer M. János (szerk.): Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. Budapest, 1985.; Szekeres József – Kresalek Gábor (szerk.): Budapest Főváros Levéltára Közleményei '88. Budapest, 1988.

²⁸ Rainer M. János: *A visszaemlékezések elé*. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. Budapest, 1985. 385.

dományosabbnak hatottak a szövegek.²⁹ A hetven interjú hangkazettái egyelőre nem kerültek elő, de a szöveghű leiratok alapján érdemesnek látszik újra megvizsgálni, milyen többletudást nyújthat számunkra ez a viszonylag terjedelmes, témájában és a lekérdezés idejét tekintve koncentrált anyag.

Az alábbi idézet bármelyik 1956-tal foglalkozó, tényfeltáró, *oral historys* kutatáson alapuló mű bevezetője lehetne: „Új nemzedék nőtt fel hazánkban, melynek számára mindaz, ami 1956 októberében történt, ma már történelem, múltba tűnő esemény, amelyről olvashatnak, tanulhatnak, vagy szüleik, idősebb ismerőseik emlékezéseiből valamit érzékelhetnek. Ezek a véres napok történelemmé szelídültek. Emlékezésünk torzító prizmáján át visszatekintve már-már hajlamosak vagyunk feledni 1956 októberét, s új, nem létező színárnyalatokat keverni az egykori napok véres, fekete valóságába.” A folytatás azonban már egyértelműen orientálja az olvasót a feldolgozás premisszáiról: „Ez a könyv kíméletlenül arra kényszerít, hogy emlékezzünk, ismét átéljük és ma is olyannak lássuk az 1956-os magyarországi ellenforradalmat, s azon belül a budapesti párház ellen intézett támadást, amilyen az a valóságban volt.”³⁰ Persze a kicsit is avatott olvasó már a könyv kézbevételekor felméri, milyen típusú írást fog olvasni, ha tovább halad Hollós Ervin és Lajtai Vera 1974-ben megjelent és több kiadást megért *Köztársaság tér 1956* című könyvének megismerésében. Tudjuk, hogy a mai többségi, de korántsem konszenzusos értékeléstől markánsan eltérő képe az 1956-os történeésekről helytelen. Az ok nyilvánvaló, hiszen Hollós egyike volt a pártállam által támogatott kevés történésznek, akinek jelenkortörténeti (legújabbkori) munkái a hivatalos politikai álláspontot támasztották alá feltáró jellegű, történelmi adalékokkal. Az eltérő ideológiai megközelítés ellenére azonban a történeti feltáró munka módszerei sokban hasonlítanak a ma is használt történeti munkamódszerhez. Hollós és Lajtai könyvében olvashatunk pártarchívumi és bírósági anyagokra való hivatkozást, korabeli hazai és külföldi (nyugati) sajtóidézeteket, külföldi (nyugati) szakirodalom állításait, megjelent és ki nem adott visszaemlékezéseket.

Ez utóbbiak indexálása elég szűkszavú, gyakorlatilag csupán az elérhetőségüket adja meg a szerző – „Budapesti Pártbizottság Archivuma. B 21/1957/a” –, nem mintha széles kör számára kutatható lett volna a pártarchívum. A jelzet alapján valószínűsíthető, hogy a visszaemlékezések 1957-ben készültek. Mivel Hollós 1956 decemberétől 1962 augusztusáig a BM különböző osztályain teljesített szolgálatot, feltételezhetően a Köztársaság téri, tágabbban értelmezve a budapesti események rekonstruálása, az összes résztvevő felderítése és azonosítása, esetleges felelősségre vonása adta a visszaemlékezések (kikérdezések) apropóját és igen magas tétjét. Ennek a „rendőrségi *oral history*nak” az anyagait építették be később a történeti műbe. A szerzők ugyan semmit nem közölnek a visszaemlékezések felvételének módjáról, a tartalmukat a szemtanúk perdöntő vallomásaként, bizonyított tényként tárják az olvasó elé. A könyv első mondata a vonatkozó lábjegyzettel így hangzik: „1956. október 30-án reggel, pontosan tíz óra tíz perckor minden irányból, a Köztársaság tér fái mögül, a Városi Színház (ma: Erkel Színház) és a környező házak ablakaiból és tetejéről ösztűz zúdult a Budapesti Pártbizottság székházára.” Az első lábjegyzet: „Csikesz Józsefné, Kelemen Lajos, Kertész István, Méhes Lajos, Nagy Mária és Nemes Dezső visszaemlékezései.” A második mondatot – „Az előző napok késő délutáni szürkületében és esti sötétjében a párház környékén már kisebb-nagyobb fegyveres csoportok jelentek meg.” –

²⁹ Az eredetileg létrehozott szövegek imént felsorolt átszerkesztési szempontjai máig tovább élnek, többek között az Oral History Archivum kiadványaiban.

³⁰ Katona Imre, az MSZMP Budapesti Pártbizottsága első titkárának előszava. In: *Hollós Ervin – Lajtai Vera: Köztársaság tér 1956*. Budapest, 1980. 7.

már csak egy visszaemlékező (Könczöl Sándor) közlésére alapozzák.³¹ Nyilvánvaló, hogy ez a fajta ábrázolás semmiképpen nem elfogadható. A tények megállapítását a szemtanúk beszámolóí legfeljebb segíthetik, de nem végezhetik el, a szöveg ismerete nélkül pedig nincs fogódzónk arra nézve, hogy mit, hogyan, milyen körülmények között kérdeztek a szemtanúktól, és ők hogyan válaszoltak – ha egyáltalán kérdeztek, és nem vallomást írtak. Ezen megfontolások folytán minden szempontból hitelüket veszítik a visszaemlékezések.

A munkásmozgalom aprólékos és propagandajellegű feltárására az 1989–1990-es rendszerváltozást követően nem mutatkozott többé igény. A volt Párttörténeti Intézet Politikatörténetivé alakult, és sikeresen küzdött a túlélésért. A VEGY ezzel szemben megszűnt létezni, a gyűjtés nem folytatódott, sőt sokan visszakérték egykoron leadott anyagaikat. A gyűjtemény kaotikus állapotokat mutat, az állomány teljes áttekintésére valószínűleg senkinek nincs módja, mert a kartotékrendszer nem teljes, és csak alfabetikus, illetve esetleg a beérkezés időpontja szerinti keresésre nyújt lehetőséget. Szociológiai jellegű mintát venni a több ezer darabot számláló visszaemlékezés-halomból úgyszólván lehetetlen. Így aztán van egy olyan jelenkortörténeti-gyűjteményünk, amelyet fennállása idején politikai okokból nem lehetett használni, az utóbbi másfél évtizedben pedig főként technikai és szakmai okokból vált hasznavehetetlenné. Ahogy a mozgalom hétköznapi hőseit, úgy hamarosan a VEGY munkatársai nevét se fogja senki számon tartani.³²

2. „A Jövő Tára” – Történeti Interjúk Tára az Országos Széchényi Könyvtárban

A Történeti Interjúk Tára (TIT) talán a legismertebb és egyben legzártabb hazai *oral history* gyűjtemény. Neve sokszor és sokféle összefüggésben elhangzik, állományát azonban feltehetően kevesen ismerik. A felhalmozott anyag értékeire utalnak a népszerű tévésorozatokban látható bejátszások és a dokumentumfilmek, de az interjúk felvételeinek egészét vagy az interjúk szöveges átiratait a jogi rendelkezések folytán nem ismerheti a közönség. A gyűjteményt így csak néhány sajtóriport, a TIT weblapjának adatai és személyes tapasztalat alapján lehetséges vizsgálnom.

A TIT gyökerei a hatvanas évekig nyúlnak vissza, megvalósult formájában a TIT-et mégis inkább a nyolcvanas évek – a késői Kádár-korszak – tipikus kulturális termékének tekinthetjük. A Magyar Televízió és a MAFILM, a fénykorukon túljutott állami vállalatok anyagi és szellemi javainak kiaknázására sokak dolgoztak ki elképzeléseket. A MAFILM egyik szervezeti egységének, a Budapest Filmstúdió vezetőjének fejében tévés és filmes tapasztalatai alapján fogalmazódott meg a gondolat, hogy a korábban filmek és televíziós produkciók háttéranyagaként készült dokumentumfelvételek önálló archívumba rendezésével páratlan gyűjtemény jöjjön létre, melyet a jövő kutatói majdani tudományos vizsgálataik során kiválóan kiaknázhatnak.

A Budapest Filmstúdió akkori vezetője, Hanák Gábor az ELTE magyar–történelem szakán végzett, és az MTV-nél helyezkedett el, ahol a *Századunk* sorozat munkatársa, majd a társadalomtudományi szerkesztőség vezetője lett. A *Századunk* csoport Bokor Péter rendező irányításával 1965-től egészen a rendszerváltásig a huszadik századi magyar történelmet dolgozta fel – népszerű tévésorozat formájában. A dokumentumfilmek nyersanyagai, a tévésorozatban szereplő emberekkel készített filmes interjúk képezték a TIT állományának

³¹ Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Köztársaság tér 1956*. Budapest, 1980. 13.

³² Petrák (Ferencné) Katalin, Lányi Ernőné, Nagy Eta, Kolozs Márta, Nyers Rezsóné, Apró Antalné, Ács Andrásné, Kapás Pálné.

alapját: „Tévés szerkesztő koromban kezdtem a portréfilmekkel, Bibó Istvánról, Fábian Dánielről, Majláth Jolánról, Erdei Sándorról, Ortutay Gyuláról, Boldizsár Ivánról, Illyés Gyuláról, Fazekas Györgyről, Donáth Ferencről, Jócsik Lajosról. A filmek eredeti, vágatlan kópiáját sikerült kimentenem a tévé süllyesztőjéből, egykori televíziós barátaim segítségével. Aztán 1985-ben a Magyarságkutató Csoport keretében megszületett a Történelmi Interjúk Tára, Ránki György és Klaniczay Tibor segítségével.”³³ Hanák 1985 és 1992 között irányította a Budapest Filmstúdiót, közben 1986-tól az OSZK TIT vezetése is az ő feladata lett, ez utóbbi munkakörét a mai napig ellátja. Miként az OHA-nál, a filmtár kialakítása esetében is meghatározónak bizonyult az archívum szellemi atyjának személye, a felpuhult diktatúra elnéző tekintete, valamint a nyílt társadalomért küzdő Soros György pénzügyi támogatása. A TIT megalapítása nagyjából ezektől a tényezőktől függött, a rendszerváltás utáni folyamatos működése elsősorban Hanák Gábor ambícióinak és fáradozásának köszönhető.

A nyolcvanas évek első felében Hanák hiába tárgyalta a TIT létrehozásáról és finanszírozásáról az Országos Közművelődési Tanács képviselőivel, a megállapodás elmaradt. A kezdeményezésnek ekkor nyújtott segítő kezet a Soros Alapítvány: „Hanák Gábor történész, a Budapest Stúdió vezetője 94. 536 dollár értékben kapott videofelszerelést történelmi értékű video-emlékiratok (interjúk) elkészítéséhez. Az interjúkat a történelmi sorsfordulatok tanúival készítik. Az interjúk megőrzését és feldolgozását az Országos Széchényi Könyvtár Magyarságkutató Csoportja vállalta.”³⁴

A hivatalos közleményben használt „történelmi sorsfordulatok” – a később tárgyalandó OHA kutatási programban szereplő „a történelem második vonalában” megfogalmazáshoz hasonlóan – az interjúalanyok körét tágran értelmezhetővé tette. A tudománypolitika ki nem mondva ugyanakkor félreérthetetlenül megengedte, hogy olyan emberekkel is beszélgetést rögzítsenek, akik nem tartoztak a szocialista államrend feltétlen hívei közé. Az átutalt pénz személyre szólt, a dollár forintfedezetét azonban a Művelődési Minisztérium fizette ki, az intézményi háttérrel az Országos Széchényi Könyvtár biztosította, a szakmai felügyeletet pedig a Tudományos Tanács látta el. E rövid, de tartalmas felsorolás jól mutatja, hogy elég sok követ kellett megmozgatni, másképpen fogalmazva, sok és különböző embert kellett meggyőzni a filmtár létrehozásának szükségességéről. Az álom megvalósult, és 1986–1987-től a korábbihoz képest sokkal jobb feltételek között folytatódhatott az interjúkészítés és archiválás.

Hanák Gábor 1987-ben a gyűjtemény célkitűzéseit a következőképpen foglalta össze: „Olyan történelmi személyiségekkel és szemtanúkkal szeretnénk interjúkat készíteni, akiknek pályája, életútja nemcsak tükrözik századunk történelmét, hanem élményeik, véleményük, *személyes megjelenésük, gesztusokkal kísért beszámolójuk pótolhatatlan*, sehol máshol nem található információkkal egészítheti ki a korról kialakított képünket. *Egyfajta leletmentés ez a munka.*”³⁵ [kiemelés az eredetiben] Az idézet három olyan elemet tartalmaz, amelyek deklarálásuk óta meghatározzák a gyűjtés szempontjait: az interjúkat mindenekelőtt közismert emberekkel, meghatározó közéleti szereplőkkel veszik fel, a képi meg-

³³ *Beszélgetés Hanák Gáborral. Videópalack.* Székely Gabriella. Filmvilág, 35. évf. (1992) 11. sz. 38–39.

³⁴ A Soros Alapítvány hivatalos közleménye. Idézi: Koltai Ágnes: *Video-emlékiratok. Beszélgetés Hanák Gáborral a Történelmi Interjúk Táráról.* Új Tükör. ...évf. (1987) 33. sz. augusztus 16. Más helyen 300 ezer dollár anyagi támogatást említ. (*Beszélgetés Hanák Gáborral. Videópalack.* Székely Gabriella. Filmvilág, 35. évf. [1992] 11. sz. 38–39.)

³⁵ *Video-emlékiratok. Beszélgetés Hanák Gáborral a Történelmi Interjúk Táráról.* Új Tükör 35. évf. (1987. augusztus 16.) 33. sz.

jelenítés kulcsfontosságú, mert többletinformációval szolgál az írott, illetve hangzó anyaghoz képest, valamint a videóinterjúzás egyfajta társadalmi elhivatottságot tükröz, hiszen kizárólag a jelenben előállítható, de elsősorban a jövőben hasznosítható, így felbecsülhetetlen értékű filmanyag elkészítése és felhalmozása a cél.

A híres emberek felkeresése jól és könnyen indokolható kritériumnak mondható. Politikai okokból és megfelelően olcsó technika híján sok másként gondolkodó, társutas stb. személyiségnek nem adatott meg, hogy filmen dokumentálva kifejtse gondolatait, elmesélje élettörténetét. Az ő esetükben kifejezetten célszerű volt, hogy videóinterjúkat csináljanak, mivel a felvétel egyedüli lehetőségnek ígérkezett az életmű összefoglalására. Másrésről a felvételek későbbi filmes és tévés felhasználásához is célszerűnek mutatkozott ismert emberekkel forgatni, mert őket nem kell bemutatni a nézőknek, és mert róluk, az ő tetteikről és gondolataikról szól a történelem – legalábbis a készítők szerint. A fentiek miatt az elérendő célcsoport szükségszerűen a magyarországi elit köreinek korosodó tagjai lettek. Minden elitkutatás alapkérdése, hogy hol húzzuk meg a határt az elit és a nem-elit népeség között, milyen szempontok alapján soroljunk be valakit a társadalom legfelsőbb rétegébe. A TIT interjúzási gyakorlatában feltételezem, hogy nem bíbelődtek az alapsokaság meghatározásával, mivel nem törekedtek reprezentativitásra, a kiválasztás szempontjait a tévés felhasználás, a személyes kapcsolati háló – vonatkozik ez a kérdezőkre és az interjúalanyokra –, a kurrens felkapott történelmi témák – második világháború, Don-kanyar, magyar kisebbségek stb. – és az interjúalanyok kora befolyásolta. Habár elméletileg, különösen a kezdeti években történészek felügyelik a gyűjtemény munkáját és javasolnak interjúra érdemes személyeket, Hanák csoportja működésével kapcsolatosan maga sem kutatásról, hanem sokkal inkább „leletmentésről” beszél.³⁶ A leletmentés, a videóemlékek gyűjtése az a kulturális misszió, amely a TIT legfontosabb feladata. Ugyanakkor a jövőben már pótolhatatlan gyűjtés kötelessége arra enged következtetni, hogy célszerű lenne, ha a TIT keretein kívül is minél többen nekiveselkednének a kor tanúi faggatásának. A TIT lehetőséget biztosít külső anyagok befogadására, az interjúk egy (meghatározó?) részét amúgy sem a TIT munkatársai vették fel, hiszen a videótár dolgozói elsősorban technikai munkát és a TIT egyéb tevékenységeivel kapcsolatos feladatokat látják el. Az archívum számára sok és különböző foglalkozású ember készített felvételeket, többek között Gaál István, Zsille Zoltán, Kövér György, Réz Pál, Vezér Erzsébet, Kosáry Domokos, Baló György, Pálffy István. A kérdezők sokfélesége és az interjúk formai meghatározatlansága azt sejteti, hogy olyan irányított életút-elbeszélések láthatók a filmekben, amelyek a híres emberek életét tematikusan, pontról pontra dolgozza fel. Feltételezésünk szerint az interjúk több esetben baráti beszélgetésekhez, netán vitákhoz hasonlítanak, amelyben a kérdező saját elképzeléseit kifejtve szembesíti a múlt történéseivel az interjúalanyt. A konkrét elkészítendő interjú célja többértű, például a történész kutatási témájába vág, filmet vagy tévés produkciót szeretnének készíteni belőle, pályázatokon elnyerhető támogatás motiválja stb. Az aktuális szempontok mellett homály fedi a kimondott nagy cél megvalósulását, az interjúk kutathatóságát.

Az interjúk sorsát a leltározásáig lehet követni: valaki valamilyen projekt keretében filmfelvételeket készít valamilyen emberekkel, amelyhez igény szerint technikai segítséget biztosít a TIT, majd a felvételi kazettákról kutatói, VHS másolatot készítenek. Az interjúk

³⁶ A kuratórium tagjai kezdetben Kosáry Domokos, Ránki György, Juhász Gyula, Berend T. Iván, Hankiss Elemér és Vásárhelyi Miklós, később Gyürey Vera, a Magyar Filmintézet, Poprády Géza, az OSZK, Erdélyi Zsigmond Gábor és Erdei Tamás, a Magyar Külkereskedelmi Bank vezetői voltak.

szövegét szó szerint leíratják, és dossziékban őrzik tovább. Ettől a ponttól azonban külső érdeklődőként elveszítjük a fonalat, mert az interjúk felhasználására, kutathatóságára kevés támpontot kapunk: „Pályázati támogatással az interjúk szövegét számítógépre vesszük, kutatásra előkészítjük. A felvételi anyag, illetve a kutatókazetta hármassal engedéllyel (interjúalany, interjúór, a Tár vezetője) kutatható.”³⁷

A munkatársak tájékoztatása szerint körülbelül 1500 interjút tárolnak az archívumban, ehhez képest elenyésző mennyiségről, körülbelül kilencvenről van információnk, ugyanis a gyakorlatban sem az eredeti felvételekhez, sem a leírt interjúkhoz nem lehet hozzáférni, sőt az interjúk listája sem publikus. A hármassal engedély megszerzését a kutatóra hárítják, ami tökéletesen ellehetetleníti a kutatást, nem beszélve arról, hogy egyszerűen nincs vagy csak homályos információnk van arról, hogy a közgyűjteményben milyen anyagokat őriznek. Az adatbázis kiépítése, a kutathatóság biztosítása – a megfelelő szerzői és személyiségi jogok tiszteletben tartásával – elvben alapvető eleme kéne, hogy legyen napjaink archívumainak, különös tekintettel a közgyűjteményekre. A TIT esetében a nyolcvanas években kialakított szerkezet nem változott, ehelyett újabb, egymáshoz nem egészen szorosan kapcsolódó tevékenységekkel – Mozgóképkincs Gyűjtemény, Szabad Európa Rádió magyar osztyálynak hangzó dokumentumai, BBC hangzóanyagok, öt televíziós csatorna adásfolyamának rögzítése – egészült ki az archívum feladatköre. Nem tisztünk megítélni a változásokat, azonban sajnálatosnak tartjuk, ha a kutathatóság előkészítését a gyűjtemény kapacitási nehézségei akadályoznák.

Nemcsak a munkaerőhiány felszámolására, hanem szemléletváltásra is szükség volna. Az archívum vezetőjével készült riportokban rendre előkerült a kutathatóság kérdése. 1992-ben Hanák Gábor a következő választ adta:

„– Nem bántja, hogy a »művek« nagy részét sokáig nem láthatják a nézők, de még a tudós kutatók sem?

– Nem, hiszen a munka lényege éppen a nyilvánosság távolmaradása. Ezért tudunk, reményeink szerint, igaz és tiszta képet adni az elmúlt évtizedeknek nem is annyira az eseményeiről, mint inkább az életérzéseiről. Ezek a kép-hang dokumentumok nem hagyományos forrásanyagok a tudósoknak. A nyolcvanas, kilencvenes évek gondolkodásmódjáról, emberi gesztusvilágáról, beszéd- és viselkedéskultúrájáról adnak hírt a jövő kutatóinak és érdeklődő közönségének.”³⁸

Az őszinte feltárlkozás ismertté válása a nyolcvanas években még politikai bonyodalmakhoz vezethetett, az idő múlásával azonban a dolgok aktualitásukat veszítik. 1986-tól folyamatosan a jövő kutatóira hivatkozni kissé abszurdnak tűnik. Úgy érezzük, a felhasználási feltételek újragondolásával és szabályozásával eljött az idő a TIT anyagainak bemutatására. Addig olyan fantom dologról beszélünk, ami legfeljebb csak a kiváltságosok számára létezik. Nem sejthetjük, hogy a jövő kutatója mit talál majd érdekesnek az interjúkban. Azt sem tudjuk, hogy a képrögzítésből adódó többletinformációkat képes lesz-e elemzéseiben kiaknázni.³⁹ A „Jövő Tára” mindenesetre jelenleg nem segíti a birtokában lévő vizuális források történeti felhasználását.

³⁷ Idézet a TIT honlapjáról.

³⁸ Székely Gabriella: *Beszélgetés Hanák Gáborral. Videópalack*. Filmvilág (1992) 11. sz. 39.

³⁹ Egy kivétel azért akad: Hanák Gábor és Kövér György közös előadása. *Biográfia és Oral History*. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995. 92–100.

3. Az Oral History Archívum az 1956-os Intézetben

Noha Magyarországon is számos helyen foglalkoznak tudományos célú interjúkészítéssel és feldolgozással – gondolok itt elsősorban az egyetemeken szociológiai és pszichológiai tanszékeikhez kapcsolódó kutatásokra –, tudomásom szerint az OHA-nak sikerült egyedül olyan intézményi szintet elérnie, ami szűken számítva is huszonhat évi folyamatos működést tett lehetővé. Korábban a Szakszervezetek Országos Tanácsa és a fentiekben vázlatosan bemutatott, a Párttörténeti Intézetben belül működő Visszaemlékezés-gyűjtő Csoport foglalkozott szocialista emlékiratok íratásával és feldolgozásával, azonban tevékenységüket a rendszerváltáskor megszüntették. A legnagyobb és legrégebbi, kifejezetten történelmi-szociológiai felhasználásra szánt gyűjteményt jelenleg az OHA jelenti.

Az OHA – mint ahogy azt már sokszor leírták – egy sajátos történelmi helyzetben, az egyszerűség kedvéért nevezzük a „bomló Kádár-rendszernek”, született és maradhatott meg. Az alapítók érdemeit dicséri, hogy az elnyomó rendszer ideológiáját, sőt genezisének kulcsfontosságú történelmi eseményeit merték vita tárgyává tenni.⁴⁰ Az 1956-os „ellenforradalom” három évtizedig tabu témának számított, a történekről nem beszéltek, a nyilvánosság előtt csak a megbízható ideológusok és párttörténészek szólalhattak meg. Ilyen légkörben nem kis bátorság kellett ahhoz, hogy – az egyik részről – a kényes és felejtésre ítélt témában az ember az egykori érintetteket megkeresse, és – a másik részről – a velük készült beszélgetést előbb hangszalagra, majd írásban is rögzítse. A cél a hivatalos „Történettel” szemben egy másik „Történet” dokumentálása. Mivel a levéltári források csak az „udvari” történészek számára voltak hozzáférhetőek, más eszközzel kellett élni az igazság feltárásakor.⁴¹ Az interjúzást a diktatórikus közegben nem pusztán a tudományos megismerés eszközeként használták, hanem jelentős mértékben a tényfeltáró újságírással rokonítható valóságkeresés, leleplezés is motiválta alkalmazását. A téma jelen esetben 1956 volt, ennek hivatalosan közölt, hazugságokkal teli történetét kellett megcáfolni, ami nem annyira alternatív történet(ek), mint inkább ellentörténet kialakulásához vezetett. Ily módon a magnefennonnan felszerelkezett szociológusok – bár említhetnék más végzettségűeket is – a szabadon „vegylő” ellenzéki értelmiségi szereppel azonosulva készíthették el felvételeiket, és válhattak ezáltal az igaz történet előállítójának és rejtegetőjének letéteményeseivé. Ehhez azonban segéderőkre volt szükség.

A támogatók, logikus módon, az 1956-os pártellenzékiek köréből kerültek ki. Személyes kapcsolatok révén az OHA alapítói részint olyan emberekhez fordulhattak támogatásért, akiket a forradalomban tanúsított magatartásuk miatt megtorlásokat szenvedtek, azonban a nyolcvanas évekre beosztásba jutottak, illetve más, belső ellenzéki, reformista intézményvezetőktől remélhettek segítséget.⁴² 1981–1985 között az MTA Közgazdaság-tudományi In-

⁴⁰ Az interjúkban nem folytak elméleti beszélgetések, de a megkeresett emberek személye maga is szálka lehetett a hatalom szemében.

⁴¹ Az igazság szót szándékosan nem tettem idézőjelbe, mert úgy gondolom, hogy habár a posztmodern gondolkodás nem fogadja el a fogalom egyneműségét, kizárólagosságát, hétköznapi észlelésünkben mégis létezik a hazugság–igazság dichotómia, és az OHA alapítói az 1956-os történekekkel kapcsolatban valószínűleg nem tudtak elszakadni a leegyszerűsítő, de nagyon is érthető hagyományos szemlélettől.

⁴² Elsősorban Tardos Mártontól és Vitányi Ivántól. A korábbi pártellenzéki, Vásárhelyi Miklós – az MTA-Soros Alapítvány Kuratóriumának vezető alakja, formálisan Soros képviselője – viszont a másik oldalról segítette az OHA működését.

tézte, majd a Soros Alapítvány támogatásával az Országos Közművelődési Központ Művelődéskutató Intézete adott otthont a gyűjteménynek.⁴³

Mielőtt az OHA a kellően tág és apolitikusnak ható „a történelem második vonalában” nevet viselő kutatási programmal kiterjesztette volna gyűjtőkörét, két nagyobb jelentőségű felvételsorozatra került sor. 1981-ben több hónapon keresztül csoportos interjúkat készítettek a forradalom résztvevőivel.⁴⁴ Kozák Gyula szociológus, az OHA egyik alapítója, 1999-ig vezetője utólag így értékelte a *Kerekasztal* jelentőségét: „A *Kerekasztal* a maga idejében kiemelkedő értékű dokumentum volt, hiszen egy meghatározott nézőpontból ez volt az egyetlen összefoglalása a forradalomnak, s természetesen nemcsak összefoglalása, hanem autentikus értékelése is, mert a megszólalók többsége professzionális politikus, politológus, történész is egyben, tehát nemcsak a résztvevő, alulnézeti értékelés született meg, hanem egy, a későbbiek során felhasználható tudományos elemzés is.”⁴⁵ Az idézett összefoglalás jól mutatja az elbeszélte források korabeli megítélését. E szerint egyfelől az egyéni emlékezés és felidézés miatt alulnézeti, másfelől az emlékezők szakmai kompetenciája révén értékelő, tudományos, tehát az igazsághoz nagyon közel járó dokumentum, ami néhány írásos dokumentum adatainak kiegészítésével bizonyára történetileg helytálló.

A másik fontos kutatás az 1981-ben indult vezetővizsgálat volt. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete keretében folyó *Gazdaságunk szervezeti rendszere* kutatáshoz kapcsolódott a műszaki, gazdasági, politikai vezetőkkel készített életútinterjúk elkészítése. A Hegedűs B. András és Kozák Gyula instrualta, főként fiatal közgazdászokból álló csapat elsősorban az 1968-as új gazdasági mechanizmusról és a gazdaság későbbi folyamatairól kérdezte az interjúalanyokat, de a családi háttérre és a karrierépítésre is kíváncsiak voltak. Négy év alatt 156 interjú készült el, melyeket a kutatásvezetők kiértékeltek, majd feldolgoztak. Nagy kár, hogy a kéziratot csak kevesen olvashatták, a kutatási jelentés megírása után nem vált publikussá. Kozák Gyula közel húsz év elteltével a 2004-ben megjelent intézeti évkönyvben közölt tanulmányt, ami csak rövidített és másodelemzésnek alávett mása lehetett az eredeti összefoglaló jelentésnek.⁴⁶ A tanulmányban a vezetőkre jellemző ún. sorsparadigmákat vázol fel, szám szerint hetet. Az írásra a későbbiekben még visszatérek.

Időközben az ötvenhatos forradalom óta eltelt harminc év, ami az interjúkészítést különösen sürgetővé tette. Megkezdődött a leletmentés, az egykori szereplők felkeresése és meséltetése. Az interjúk az írásos források hiányát voltak hivatva pótolni, ’56 „fehér foltjait” eltüntetni. A vállalkozást az indokolta, hogy a forradalom történetének sokszor traumatikus élménye teljesen kibeszéletlen volt a magyar társadalomban, és például a Holocaust történeteinek a nyugati országokban megvalósult újra- és újratárgyalásával ellentétben nálunk az alternatív feldolgozásnak a diktatúra keretein belül szinte semmi esélye nem volt. Az OHA vezetői – ne feledjük, maguk is érintettek – kiterjedt ismerősi hálózatuk révén hólabda módszerrel jutottak el az interjúalanyokhoz. Éppen ezért a gyűjteményben a budapesti értelmiségiek hamarosan felülreprezentáltak lettek, és ezt az arányeltolódást

⁴³ Kozák Gyula – Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne (szerk.): *Budapesti Oral History Archívum 1981–1996*. Budapest, 1996. 8.

⁴⁴ A beszélgetés során Csalog Zsolt, Kozák Gyula és Szabó Miklós kérdezte az egykori résztvevőket: Donáth Ferencet, Göncz Árpádot, Halda Alizt, Hegedűs B. Andrást, Litván Györgyöt, Mécs Imrét, Mérei Ferencet, Rác Sándort, Vásárhelyi Miklóst.

⁴⁵ Kozák Gyula: *Az Oral History Archívumról*. In: Évkönyv I. 1992. Budapest, 1956-os Intézet, 1992. 256.

⁴⁶ Kozák Gyula: *Gazdasági, politikai vezetői magatartások és életutak az 1980-as évek első felében*. In: Évkönyv XII. 2004. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 116–144.

a későbbi tudatos törekvések ellenére sem sikerült megváltoztatni. Ugyanakkor, ahogy már a *Kerekasztal* beszélgetés kapcsán Kozák megfogalmazta, az embereket fontos/nem fontos kategóriákba sorolták. Voltak, akik „nagyon” részt vettek, ők irányították, alakították az eseményeket, és voltak, akik kevésbé, akik a pártvezetéstől távol csak saját köreikben próbálták szervezni az életet, amiért aztán kisebb-nagyobb büntetéseket kaptak. Az interjúvázlatban 1956 kitüntetett helyet kapott: az embereknek volt „előéletük” (családtörténet – szocializáció – a karrier kezdete) és „utóéletük” (megtorlás – börtönévek – talajvesztés – vegetálás és/vagy visszakapaszkodás), de a lényeg az ’56-os események minél részletesebb és pontosabb rögzítése. Ebből következően az interjúsegédletek közül az ún. *kivonat* szintén erre a hármas tagolódású mintára alakult ki.⁴⁷ Így aztán olyan élettörténetek keletkeztek, amelyekben az alkotói szándéknak megfelelően – de a mesélő szemszögéből nem feltétlenül magától értetődő módon – a forradalom napjait részletekbe menőig tárgyalják. Az események krónikajellegű lejegyzetelése, a résztvevők életrajzának megírása nemcsak az OHA tevékenységére, hanem az egész forradalomkutatásra rányomta a bélyegét, még a rendszerváltást követően is.⁴⁸

Az OHA működésében a rendszerváltás szerepvavart idézett elő. A levéltári anyagok egyre inkább hozzáférhetővé váltak, így a történészek egyre nagyobb mértékben birtokba vehették „jogos jussukat”, a korabeli jegyzőkönyveket, rendőrségi és bírósági iratokat stb. A hiánypótlásra, az elbeszélte történetek gyűjtésére hagyományos történetírói megközelítésből elvileg nem volt többé szükség. Az interjúkészítők defenzívába kerülhettek volna, ám a tudomány haladása – no meg a hatékony intézményszervezés – továbbra is biztosította az OHA létjogosultságát. A történelmi események átélése és szubjektív interpretálásuk tudományos értéke időközben kezdte megközelíteni a konzervatívabb történészi megismerési módok szintjét.⁴⁹ Az OHA vezetője az első intézeti évkönyvben a következőképp indokolja az interjúzás értelmét: „A magnetofonra mondott élettörténetet *eszköznek* tekintettük, amelynek segítségével *viszonylag átfogóan* ismerhetjük meg az egyes sorsokon keresztül a történelemben szerepet játszó ember gyakran spontán módon, az *interjúkészítői beavatkozás* nélkül nem verbalizálható *szubjektív tapasztalatait*, illetve a történettudomány számára forrásértékű, másutt nem fellelhető ismereteit. Ugyanakkor végig tudatában voltunk és vagyunk, hogy *csak az interjúk* alapján *nem lehetséges történetírás*, ám ez fordítva is igaz, csak a hagyományos forrásokra támaszkodva igen féloldalas, torzított kép tárulna elénk.”⁵⁰ [Kiemelés L. A.]

Az interjúkészítői beavatkozás segítségével előálló interjú tehát az objektív források kiegészítéséül szolgálnak, jobban mondva, egyik a másik nélkül csak töredékes és torz információhoz juttatja a kutatót. De miről? – tehetjük föl a kérdést. Mit lehet kezdeni az in-

⁴⁷ Az interjú tartalmának néhány oldalas összefoglalása az interjúk egyenkénti áttekintésekor segít a tájékozódásban, azonban a tárgyszókatálogos ilyen „kivonat” szöveggel való kiváltása az egyértelmű kódolás hiányában a számítógépes adatbázis használatát igencsak megnehezíti.

⁴⁸ A kérdés bővebb kifejtését lásd: Horváth Sándor: *1956 történetírása a rendszerváltás óta*. Századvég, Új folyam 7. évf. (2002) 23. sz. 107.

⁴⁹ Vagy ahogyan Gyáni Gábor fogalmazott: „Az ok, ami miatt napjainkban mind többen érdeklődnek a levéltárakban őrzött személyes dokumentumok iránt, vagy ami egyes kutatókat arra indított, hogy a XX. századot vizsgálva a múltnak azokat a szereplőit is kifaggassák, akik nem az intézmények és struktúrák élén állva, hanem azok működésének elviselése, az élhető élet érdekében éppen működésük elhárítása terén fejtettek ki »érdeklődésünkre méltó« ténykedést, azaz, hogy időközben kétségkívül megnőtt a szubjektív valóság fogalmának episztemológiai becsülete.” Előszó. In: *Titokkal a lelkemben éltem*. Budapest, 2000. 13–14.

⁵⁰ Kozák: *Az Oral History Archívumról*, 256.

terjében elhangzott történetekkel, mit bizonyít, ha összevetjük az esetlegesen rendelkezésre álló és valamely témába vágó írásos dokumentumokkal? Cáfolhatja-e egyik a másikat? Hogyan lehet hasznosítani a kinyert és a kutató által szabadon interpretált tartalmakat? Az interjút egészében – interjús helyzettel, szövegfolyamként – kell-e értelmezni, vagy szabad részleteket kiemelni, azaz némileg dekonstruálni a corpust? A fenti kérdésekre többféle, jölehet nem teljesen kielégítő választ lehet adni. A továbbiakban az OHA tanulmányok és kötetek bevezető gondolatai alapján mutatom be, hogy a gyűjtemény munkatársai miként értelmezték az interjúk felhasználhatóságát.

Ha megnézzük a kilencvenes évek elején kiadott évkönyveket, mindegyikben igen sok, a forradalomra vonatkozó forrásközlést találunk.⁵¹ A korábban ismeretlen dokumentumok megjelenítése nyilvánvalóan a levéltárak megnyitásával és a téma népszerűségével volt összefüggésben. A közérdeklődés évek múltával alábbhagyott, jelenleg például a közvéleményt sokkal jobban izgatja a szocialista állambiztonsági szervek működése, jobban mondva az, hogy ki volt ügynök. Az izgalmat persze ez esetben sem a tudományos megismerés, hanem a politikai érdekek motiválják. Ahogy az 1956-os forradalom az aktuálpolitikában kezdte elveszteni jelentőségét, úgy az intézetben dolgozó történészek is kezdték kitérni vizsgálódási területüket, *a tizenkét nap, amely megrengette a világot* egy idő után túl szűkösen bizonyult, ehelyett a negyvenöt, szocializmusban telt év foglalkoztatta a kutatókat.⁵²

A kilencvenes években, véleményem szerint, három interjú-felhasználási módról beszélhetünk. Az első és leggyakoribb a szerkesztett kötetek megjelenítése.⁵³ A kötetekben rövid felvezetés után 10–15 visszaemlékező történeteit adják közre. Az interjúk az egész elmesélt életutat próbálják rövidített és szerkesztett formában visszaadni. Az „elő”- és „utó”életet a szerkesztők feladata összefoglalni, a főszöveget pedig a felvett interjúk sokszor alaposan megszerkesztett, a témára vonatkozó részletei képezik. A hangszalagról legépelt, majd olvasmányossá alakított szövegek ily módon „történeti olvasókönyvként” tarthatnak számat az érdeklődésre. Az OHA vezetője a következőképpen fogalmazta meg, miért szükséges a szerkesztés: „... egyrészt, mert az élőbeszéd írásban gyakran furcsán hangzik, másrészt mert az interjúkészítés közben gyakoriak a témához csak lazán kapcsolódó megjegyzések, elkalandozások, anekdoták. Ezeket vagy megrövidítettük, vagy elhagytuk, mint ahogy többnyire kihagytuk az interjúkészítő kérdéseit is.”⁵⁴

A másik felhasználási eljárásra Rainer M. János tett kísérletet a kilencvenes évek végén. Míg a fenti tematikus kötetekben fontos (legalábbis a munkástanácsok, fegyveres felkelők vagy pártvezetők szempontjából) emberek visszaemlékezései olvashatók, Rainer műhelyszemináriumán az elemzésre kiválasztott emberek karrierje, társadalmi státusza nem ját-

⁵¹ Péteri György, a Trondheimben élő magyar történész hívta fel a figyelmemet a forrásközlési dömping magyarországi gyakorlatára. A folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben megjelenő iratok egyfelől szélesebb közönség számára biztosítják a hozzáférést, másfelől megfosztanak olyan plusz információktól, mint az eredeti irat látványa (a papír minőségétől kezdve, a széljegyzeteken keresztül, az áthúzásokig), tapintása és egyéb emberi (történelmi) érzékszerv által befogadható „észleletek”.

⁵² Lásd például az 1999-ben indult *Hatvanas évek* projektet.

⁵³ Sorrendben: *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás az 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Kozák Gyula–Molnár Adrienne, Budapest, 1993.; *Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Bindorffer Gyöngyi – Gyenes Pál – Kozák Gyula, Budapest, 1994.; *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Kozák Gyula – Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne. Budapest, 1997.

⁵⁴ *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás az 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből,* 8.

szott szerepet. Az írásokban a hangsúly a nagy történelmi események és az egyéni életutak kapcsolódásának vizsgálatára esett.⁵⁵ Befolyásolták-e, s ha igen, hogyan a meghatározónak beállított politikai és társadalmi események az emberek életét, és miként tekintenek vissza az átélt élményekre? A tanulmányok a visszaemlékező emberek reflexióiból egy-egy életút rekonstrukciójával próbálták meg alulnézetből ábrázolni a 20. század második felének történetét. A javasolt szempontrendszer alapján elkészült írások, az eredeti szövegek átrendezésével óhatatlanul kívülről hozott kategóriák segítségével kódolták át a tudomány nyelvére az emberek mondandóját.⁵⁶ Úgy hiszem, a jelenség – ami rendszerint valamilyen írásos formában válik megragadhatóvá – nyelvazete és struktúrája, valamint a jelenség leírása és elemzése során keletkezett szövegek megformáltsága közti különbség minden tudományos tartott tevékenység sajátja, amit nehéz is lenne elkerülni. Az egyéni életutak tudományos jellegű elmesélése nagyon tanulságos lehet, és társadalmi folyamatok leképeződésének, tetten érhető megvalósulásának remek példáit adhatják. Ám egy-egy történet inkább (dokumentum)film formájában tudja a mikrotörténeti cselekményt hatásosan bemutatni, úgy, hogy a nézők makrotársadalmi jelenségekre tudjanak következtetni. A film lehet komplex egész, de a leírt kis történetek nem állnak össze láncná, túlságosan magukban maradnak. Az interjúk és visszaemlékezések alapján elemezhetünk egy, két vagy sok történetet, de mégsem tudunk általános érvényűt mondani. Előbb-utóbb érdektelenné válnak, és nem halmozhatók a végtelenségig.

A harmadik feldolgozási lehetőség egy problémakör vagy valamilyen szempontból közös jellemzőkkel bíró csoport kiválasztása és célzott lekérdése. A csoportos jelleg adott volt a tematikus kötetek összeállításakor is, azonban problémaközpontú elemzésre nem került sor. A megkomponált történetek pusztá közreadásával a szerkesztők az olvasókra bízták a következtetések levonását. A kilencvenes évek közepétől az OHA-ban új kutatási program vette kezdetét. Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne több résztanulmány publikálását követően 2000-ben jelentette meg *Titokkal a lelkemben éltem* című kötetét, a magyarországi *oral history* megkerülhetetlen művét. Korábbi interjúk kapcsolataikra támaszkodva kiválasztottak egy csoportot, az 1956-ban elítéltek gyermekeit, és megvizsgálták, hogy a hétköznapiakban milyen dolgokban, eseményekben mutatkozott meg a megbélyegzettségük. „Kutatásunkban a következő, főbb kérdésekre kerestünk választ: milyen emlékeket őriznek 1956 őszének napjairól, szüleik szerepéről, majd a forradalom leveréséről és a megtorlásról az elítéltek gyermekei? Mindezek hogyan hatottak az elítéltek családjának életére? Hogyan éltek a megváltozott helyzetben, hogyan dolgozták fel az őket ért traumát? Milyen diszkrimináció érte a gyerekeket? Milyen informális és formális reakciói voltak a szűkebb és tágabb társadalmi környezetnek (mikroközösségek, iskola, munkahely katonaság) a gyerekek másságára, és erre hogyan reagáltak ők maguk? Helyzetük hogyan befolyásolta identitásuk alakulását? Miként értékelték apjuk ötvenhatos cselekedeteit? Milyen forradalomkép alakult ki bennük, és az hogyan formálódott a Kádár-rendszerben, majd miként módosult a rendszerváltás hatására? Hogyan alakult az életútjuk? Miként vélekednek

⁵⁵ Az intézet 1999-es és 2000-es évkönyvében az alábbi tanulmányok jelentek meg: Balázs Bálint: *Ella élettörténete. Egy arisztokrata életút a XX. században.*; Keller Márkus: *„Úristen, még sötétebb lesz?! ...”*; Sisák Zita: *Irén néni kincsesládikája – avagy: mit rejt egy 77 éves falusi özvegyasszony emlékezete?* In: *Évkönyv VII. 1999.* Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 186–205.; Bálint Marcell: *„Nem mindennapi, mégsem különleges”*; Lénárt András: *Az életművész.*; Takács Róbert: *Bizonyítványosztás előtt. Egy megbukott élet forgatókönyve.* In: *Évkönyv VIII. 2000.* Budapest, 1956-os Intézet, 2000. 172–202.

⁵⁶ Vö. Tóth Eszter Zsófia tanulmányával. *Klió és az oral history.* Múltunk, 45. évf. (2000) 3. sz. 165–177.

a politikáról, a politizálásról? Milyen tapasztalatokat adnak át a következő generációnak?⁵⁷ A feltett kérdések konkrét élethelyzetekre, viselkedési mintákra, életszemléletre vonatkoznak. Az interjúköteg (a kutatás keretében 43 interjú készült) nemcsak egyéni sorsok, hanem csoportjellemzők bemutatására is alkalmas, vagyis a magától adódó összehasonlítások révén a diktatúrában élő emberek kapcsolatairól, gondolkodásmódjáról is képet kapunk. Az évekig tartó vizsgálat további újdonságokkal szolgált: az életútinterjú mint keret megmaradt ugyan, de a korábbi gyakorlathoz képest rövidült a terjedelem. A kutatásba egy pszichológus is bekapcsolódott, ami vélhetően a traumák hatásainak elemzésében segítette a szociológusokat, és végül: a szerzők elszakadtak a tényfeltáró kényszertől: „Azt mutatjuk be, amit az interjúalany a beszélgetéseink során felidézett. Nem vizsgáljuk az elhangzottak tény- és igazságértékét, más szóval hitelességüket. Nincs jogunk és nem feladatunk felülbírálni őket. Mindent el kell fogadnunk, nincs mivel kontrollálni a felidézett történeteket, érzéseket. Ezek egymás mellett létező, relatív történetek, hiszen nincs egyetlen érvényes történet.”⁵⁸

A könyv szemléletmódjával, jó kérdésfeltevéseivel kiemelkedik a megelőző évtized *oral history* munkái közül. Az ígéretes módszertani váltás után viszont az úttörő kötetet nem követték hasonló kidolgozottságú munkák. A 2004-ben megjelent *A hatvanas évek emlékezete* című és a 2007-ben napvilágot látott „A Forradalom emlékezete” című kötet nagyon szórakoztató és izgalmas válogatás, de tulajdonképpen visszatérést jelent a tematikus kötetek meghaladandó hagyományához. Ilyen módon sajnos nem lehetünk teljességgel biztosak a szemléletváltás tudatosságában. A tényleges fordulathoz új problémák szükségesek, amelyek interjúkészítésre készítetnek, majd azok szolgálnak nyersanyagul elemzésekhez. A 2005-ben megkezdett „A másik Magyarország” projekt, amely a kritikai-ellenzéki mozgalmak és csoportok „legszélesebb” körét kutatja, esetleg ilyen lehet.

Mint a fentiekben utaltam rá, Kozák Gyula a 2004-es évkönyvben mutatta be a húsz évvel korábbi vezetővizsgálat másodelemzésének tömörített változatát. A tanulmányban az egyes életutak kiértékelésével karriertípusokat és sorsparadigmákat vázolt fel. A *csoportsítás módszere* kezdetű alfejezetben a szerző jogosan vet föl módszertani problémákat, ám megoldásukhoz kevés támpontot ad: „Amíg eljutottunk az alaptípusokhoz, meg kellett ismernünk valamennyi vezető gondolkodásmódját, nézeteit. S e nézetek csak ritkán fogalmazódtak meg explicit formában, s még ritkábban képviseltek koherens egészet. [...] Amikor tehát a továbbiakban valamely típusba soroltuk őket, akkor azt igen alapos megfontolás után tettük. Ezzel azonban elkerülhető a kérdőíves módszernél vagy a különböző közvélemény-kutatásoknál szükségszerűen megjelenő hiba, az, hogy a viszonylag egyszerű kódolhatóság érdekében lemondanak a válaszok differenciáltságáról, s gyakran még sugalmazák is a választ.

Amikor valamely vezetőt besoroltunk, az egész életpályát, a vezetői életút lépcsőit, a konkrét döntéseket, a részvéleményeket stb. is figyelembe vettük, s nem hagyatkoztunk kizárólag az e tárgykörbeli megnyilvánulásokra. Amikor tehát a vezetői magatartás különböző csoportjairól szó esik, akkor mindig a teljes munkaélete áll előttünk, s ennek az életnek az eseményei, fordulatai, az ezekhez fűzött kommentárok együttesen adják az alapot a besoroláshoz. [...]

Mi magunk is úgy ítéljük meg, hogy ez a hét csoport egyszerre sok is, kevés is. Sok, mert alapvetően háromféle magatartás, beállítódás jellemzi a nyolcvanas évek vezetőit (reformpártiság, közömbösség, reformellenesség), kevés azonban, mert ennek a három alapmaga-

⁵⁷ *Titokkal a lelkemben éltem*. Szerk.: Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne. Budapest, 2000. 20.

⁵⁸ *Titokkal a lelkemben éltem*, 27.

tartásnak igen sok árnyalatát ismerhettük meg, s még a két szélső csoportba is (reformpárti, reformellenes) különböző fokozatok tartozhatnak. Mielőtt a hét csoportot ismertetnénk, el kell mondanunk, hogy a csoportok kialakításához induktív úton jutottunk el. Természetesen volt munkahipotézisünk, volt elképzelésünk arról, milyen gondolkodási típusok lehetnek jelen a vezetők körében, de igyekeztünk egyenként elemezni a megkérdezetteket, s ennek alapján kialakítani a csoportokat.⁵⁹

Az idézett csoportképzési szisztéma az olvasó számára kevésbé megvilágító erejű. Az érthető, hogy az egész életpálya, illetve nemcsak az explicit véleménynyilvánítás alapján ítélték meg a vezetőket, azonban a csoportok határait és a személyek besorolását illetően kételeyeink maradhatnak, mivel a szerző kevés konkrétumot ad számunkra. Mikor pedig a főbb csoportokon belüli karriertípusok közül néhány alaptípus bemutatására kerül sor, tulajdonképpen ismételten egyéni életutak rendkívül tömörített változatait kapjuk viszont. Egy adott típus valójában egy kiválasztott interjúalanyra felel meg.

Az *oral history* módszerének visszatérő problémája a reprezentativitás kérdése, és nincs ez másként a budapesti OHA történetében sem.⁶⁰ Ezért a szerkesztők a kötetek és tanulmányok bevezetőjében többször kitérnek a joggal felmerülő kérdésre. Az alábbi idézettel a lassú elmozdulást kívánom érzékeltetni.

„Sem az 56-os forradalom, sem tágabban az a történeti korszak, amelyben a forradalom megérlelődött és lefolyt nem értelmezhető az előzmények és következmények nélkül. Éppen ezért az interjúalanyok kiválasztásánál is arra törekedtünk, hogy azok *reprezentálják (természetesen nem statisztikai értelemben) elsősorban az 1953–1963 közötti korszakot, másodsorban pedig az 1945 utáni magyar történelmet.*”⁶¹ [Kiemelés L. A.] Ehhez hasonló megfogalmazásokban a statisztikai reprezentativitás hiányát kellemetlen adottságként kezelik, de gyorsan hozzáfűzik, hogy a visszaemlékezések azért a lényegi és hiteles információkat magukban foglalják.

„Az itt közölt élettörténetek – *a szó tudományos, statisztikai értelmében – nem reprezentatívok, de reprezentatívoknak tekinthetjük köznap értelemben, vagyis úgy, hogy ezek a sorsok lényegüket tekintve nem különböznek a többi, sok száz vagy ezer harcos sorsától.*”⁶² [Kiemelés L. A.]

E további idézetekben a reprezentativitás jelzős szerkezetbe került, „nem statisztikai, tudományos, matematikai értelmű”, más helyen „minőségi” reprezentativitásról olvashatunk. A törekvés a sokszínűségnek szól: ha kellő számú különböző típusú embert veszünk, akkor viszonylag jól le tudjuk képezni a magyar társadalom jellegzetes makrocsoportjait. Persze azt tudjuk, hogy ez komolyabb matematikai műveletet igényel, ezért reprezentatív mintáról szó sem lehet. Ráadásul a kvalitatív adatfelvétel, vagyis az interjúzás éppen a kvantitatív módszerek gyengeségét próbálja korrigálni azzal, hogy a nagy csoportok tagjait nem egynemű masszaként kezeli, hanem egyéni sorsokat villant fel. Harmadrészt, az ezredforduló közeledtével egyre homályosabbá vált a nagy társadalmi rétegek valósága, és a hagyományos keményváltozók (nem, kor, iskolai végzettség, anyagi helyzet, lakhely, társadalmi státusz stb.) együttesének csoportleíró képessége helyett a rétegződést vizsgálók és

⁵⁹ Kozák Gyula: Gazdasági, politikai vezetői magatartások és életutak az 1980-as évek első felében. In *Évkönyv XII. 2004*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 122–124.

⁶⁰ A probléma felvetéséért köszönet illeti Keller Márkus kollégámat, aki Kövér György PhD-szemináriumán osztotta meg diáktársaival ez irányú észrevételeit.

⁶¹ Kozák Gyula: *Az Oral History Archívumról*. In: *Évkönyv I. 1992*. Budapest, 1956-os Intézet, 1992. 257.

⁶² *Pesti utca – 1956*, 11.

piacukatatók inkább a fogyasztási szokások mentén igyekeznek megragadni kisebb homogén csoportokat. Az OHA kötetekben viszont éppen ezen változók (egy része) alapján próbálnak amolyan kvótás mintavételi eljárásra emlékeztető módszerrel jellemző példákat bemutatni. Az ötvenhatos gyermekekről szóló könyvben a szerzők nyíltan vállalják a kvantifikálhatóság hiányát, de mégis sokféle közegben felnőtt alanyokat kerestek fel, hogy így a hasonlóságok és különbségek révén „a réteghelyzet szerinti eltérések karakterisztikusan megjeleníthetőek legyenek.”⁶³ Igaz, ezáltal nem távolodtak el mindennapi sztereotípiáinktól – például: falusi, szegény, értelmiségi stb. –, még ha relevanciájuk és egyértelműségük csökkent is az utóbbi időben.

Végezetül az *oral history*, ezen belül az OHA megítélésére szeretnék kitérni. Az OHA publikációk többsége különböző, hosszabb-rövidebb interjúválogatásokból áll. Valamilyen tematikus kötetben vagy folyóiratszámában jótékony lazítóanyagként, mintegy illusztrációul helyeznek el néhány témába vágó visszaemlékezés-részletet. A megszerkesztett szövegek különösen akkor izgalmasak, ha valamilyen híres embertől származnak, ha a közszereplő a hivatalos és megszokott megnyilatkozásaitól kicsit eltérő módon, emberi arcát mutatva emlékezik vissza a dolgokra. A történetek kellemes és izgalmas olvasmányok lehetnek, de tudományos megbecsültségük a szakcikkéket bizonyára nem éri el. A problémaközpontú, elemző írások egyelőre nem mondhatók jellemzőnek az OHA gyakorlatában. Ennek következtében nem csoda, hogy a munkatársak respektje a tudományos (ki nem mondott) hierarchiában a muzeológus-levéltárosokéval hasonlítható leginkább össze. Mivel a nyolcvanas évek hősiesség-leletmentéses, hiánypótlós korszaka lezárult, inkább az interjúk nagyságrendje, mintsem a fontossága vagy felhasználhatósága vált ki a látogatókból tiszteletet.⁶⁴ A munkatársak napi tevékenysége is sokkal inkább a felhalmozásra, az adattárolás fejlesztésére és frissítésére, tudományos segédletek gyártására koncentrálódik, és kevésbé új kutatásokban vagy nagy számú interjúkészítésben manifesztálódik. A módszer korai alkalmazásából, óriási empirikus gyakorlatából adódóan a munkatársak a hazai *oral history* elismert gurui lehetnének, azonban a megújulásra kevésbé nyitott elméleti gondolkodás és a külföldi szakirodalomra történő, csak szórványosnak tekinthető reflexiók miatt ez a szerepkör nem jutott az OHA osztályrészéül.⁶⁵ A másik probléma az egyetemi oktatással való érintőleges kapcsolat, aminek intenzívvé tétele hozzájárulhatna új témák kutatásához és alternatív módszerek kipróbálásához.

Az *oral history* műveléséhez szükséges empátia nagy mértékét mutatja, más megközelítésből viszont az alacsony reputációt is jelentheti, hogy az *oral history* műfajában a nők felülreprezentáltak tűnnek. Az 1996-os göteborgi nemzetközi konferencián 160 résztvevőből 108 volt nő (67,5%), míg két évvel később Rio de Janeiroban az arány csökkent, 240-ből 139 (58%), a 2006-os Sydneyben tartott seregszemlén ismét növekedett kissé, 233-ból 142 (61%). Az *oral history* megbecsültségét tovább csökkenti az a tény, hogy a tudományos pálya, főként szociológusoknál, sokszor interjúzással kezdődik. Az első lépcsőfok: interjú-

⁶³ *Pesti utca – 1956*, 22.

⁶⁴ A 2006-ot megelőző három évben körülbelül évi 30–35 kutató kereste fel az archívumot. Az 1956-os forradalom 50. évfordulójának évében viszont körülbelül háromszorosára növekedett a forgalom.

⁶⁵ 1994-ben egy az *oral history*-ról rendezett vita (Az *oral history* mint történeti forrás – publikációs lehetőségek és kérdések) során Kemény István kritikával illette az életútinterjú-készítés meggyökeresedett gyakorlatát és a munkástanácsokról szóló kötetben szereplő interjúk montázszerű szerkesztettségét. Ám még a vita körülbelül egyetlen konszenzusos végkövetkeztetése („Abban többé-kevésbé mindenki egyetértett, hogy további publikációk esetén helyesebb a teljes életútinterjú közzéadása”) sem ment át a gyakorlatba. Kicsit bővebben lásd: *Beszámoló az Intézet 1993–1994. évi tevékenységéről*. In: Évkönyv III. 1994. Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 228.

készítőként bedolgozni valamilyen kutatásba. A kutatásvezetők némi kockázatvállalással ugyan, mégis kezdőkre bízzák a „forrásgyártást”, melyből a továbbiakban dolgozni fognak. Idővel az interjúerekek is elemezhetnek, analizálhatnak, de ez már nyilvánvalóan magasabb szintet jelent, ami párhuzamosan az interjúkészítés csökkenésével, akár abbahagyásával járhat. Pedig jó forrás nélkül semmire nem mennek, vagy könnyen tévkövetkeztetéseket vonhatnak le az elemzők. A kutatás során kulcsszerepe van a forráselállításnak, az interjú minősége alapvetően meghatározza a feldolgozást. Egy elrontott felvétel akár örökre megíúsíthatja a forrás létrejöttét.

4. Centropa Alapítvány

Néhány éve kezdte meg működését Budapesten egy nemzetközi alapítvány, amely céljait és szervezettségét tekintve különbözik az eddig tárgyalt archívumoktól. A Centropa Alapítvány a huszadik századi kelet-európai zsidóság életének állít emléket. A „Zsidó élettörténetek a huszadik században” című projekt keretében tizenöt országban készítenek életút-interjúkat és gyűjtenek képanyagot. Az interjúkészítők egy pontosan meghatározott csoportot, nevezetesen az 1910 és 1935 között született korosztályt keresik meg, hogy az idős emberek elmeséeljék családjuk történetét a század első felében, a soá idején és a vészidőszak végétől egészen napjainkig. A kutatás elsődleges célja a zsidó családok mindennapi életének dokumentálása, melynek legjobb forrása a magánemberek tulajdonában lévő fényképek. A fotók kulcsjelentőségűek a projektben, mert nemcsak dokumentatív értékük van, hanem gyakran segítik az emlékek előhívását is. A fényképekhez fűzött magyarázatok, a magyarázatokból kibomló történetek jól kiegészítik a vizuális emléket, sőt önmagukban is kellően informatívak ahhoz, hogy lejegyezzék az utókor számára.

A Centropa anyagaiban ma a fénykép és a szöveg nagyjából azonos jelentőségű, de az archívum kialakulását a felhalmozott fotóknak köszönhetette. A Centropa koncepciójának megalkotója, az amerikai Edward Serotta fotóművész, dokumentumfilmese a nyolcvanas évek végére tetemes fényképanyagot gyűjtött össze a kelet-európai zsidóság még élő képviselőitől, emellett ő maga is sokat fényképezett, és interjúkat is készített. Hosszú időt igénybe vevő szervezési munkákat követően Serotta a kilencvenes évek közepén jegyztette be az Egyesült Államokban a *Central Europe Center for Research and Documentation* nevű közhasznú egyesületet. A Centropa központja Bécsben van, innen koordinálják a többi országban folyó munkát. A szervezet jelentős támogatást kap az osztrák kormánytól és különböző amerikai zsidó alapítványoktól.

A Centropát nemcsak az különbözteti meg a többi magyarországi *oral history* gyűjteménytől, hogy az interjúkat a vizuális dokumentumok kiegészítéseként, járulékos elemként kaptak helyet a gyűjtésben, de az internet mint tartalomközvetítő médium is messze fontosabb szerepet kap, akár az OHA-val, akár a TIT-tel hasonlítjuk össze. A fényképek és az interjú elsősorban a nyilvánosság számára, ismeretterjesztő és pedagógiai célokból készülnek. Az interjúkészítők feladata, munkája nem ér véget az interjú megszervezésével, az (elég hosszú) kérdőív lekérdezésével, a családfe megrajzolásával, a fotók begyűjtésével, leírásával és az interjú elkészítésével. A magnóra vett hanganyag leiratát húsz–harminc oldal terjedelemben „olvasóbarát”-ra kell megszerkeszteniük. Ami az OHA esetében egy csinos kötet, a TIT-nél egy néhány órás filmfelvétel számozott tasakban, az a Centropánál az internetes honlapra tett, „kattintással lapozható”, könnyen fogyasztható szöveg – sok képpel és könnyen elérhető fogalommagyarázatokkal. A Centropa minél szélesebb nyilvánosság-

hoz akar eljutni,⁶⁶ ami, feltételezem, megerősítést, legitimációs erőt is jelent az alapítvány létének. Így a „nyers” szövegekkel és hanganyaggal az internetes felületen nem foglalkoznak, viszont nagyon helyesen azokat is megőrzik és külön kérésre a kutatók rendelkezésére bocsátják. A képi világ dominanciájának jele, hogy a hanganyag felhasználása még nem megoldott, bár a budapesti regionális vezetők tájékoztatása szerint tervezik az audiokazeták felvételek digitalizálását.

A magyarországi Centropa honlapján 120–130 interjú és a kapcsolódó segédanyagok férhetők hozzá. Emellett – a New York-i *Shoah Foundation website*-jához hasonlóan – minden, a vizsgálathoz szükséges formanyomtatvány, például interjúvázlat, módszertani leírás az interjúkészítőknek szabadon letölthető és megismerhető. Budapesten egy alig három főből álló csoport láthatóan hatékonyan irányítja a külsős interjúkészítők bevonásával működő rendszert. Az „alapító atya” Serotta és tanácsadói által kidolgozott rendszer eléri eredetileg megjelölt célját: a lehetőségekhez képest teljes mértékben dokumentálják és bemutatják egy embercsoport múltját és jelenét. Amivel kicsit adósak, az a felhalmozott adatok elemzése, de meglehet, hogy ez nem az ő feladatuk.⁶⁷

ANDRÁS LÉNÁRT

Collecting Stories – Oral History Archives in Hungary

Social sciences in Hungary often rely on oral history as a source for research. Our paper gives a summary of how the bigger, sometimes forgotten collections conducted and used the interviews. Outlining the history of several institutions – the Memory Collecting Group (VEGY) of the one-time Party History Institute, a department of the National Széchényi Library (OSZK), the Repository of Historical Interviews (TIT), the Oral History Archive (OHA) of the Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution and the Centropa Foundation – it describes the practice of oral source recording and usage in Hungary in the Socialist era and after the collapse of Communism. The analysis highlights that oral history was held in low esteem in the academic world, that this view changed only slowly, and discusses the emergence of a new way of thinking with Centropa. Beside describing the activity in the institutions founded in the Socialist period or after the Transition, it touches on the circumstances of their foundation, the particular aims of collecting oral sources as well as the publications of these institutions. The founders of the collections have defined for the long run how the collected material can be accessed and made use of. According to the author, in the case of VEGY and TIT only limited access is granted, while the mission of OHA and, especially, Centropa is to make the interviews available to as many interested parties as possible.

⁶⁶ Az OHA-ban is megfigyelhető hasonló, de sokkal óvatosabb törekvés, vö. a Mindennapi élet a Kádár korszakban internetes tartalomfejlesztést. A TIT-nél viszont egészen más, mondhatni, ellentétes felfogás érvényesül.

⁶⁷ Mindenesetre az eredeti interjú terjedelmét is közzétehetnék, valamint szívesen olvasnánk többet az interjúkészítők személyéről.